

The Condition of Workers' Housing and the Enactment of the First Law for Construction and Provision of Housing for the Proletariat in Iran (1941-1953)

Hossein Ahmadzadeh Nodijeh*

Ghobad Mansourbakht**

Abstract

The conflict between maintaining the status quo and undertaking modernization was stabilized in favor of modernization with the establishment of the Pahlavi dynasty in 1925/1304, and the modernization of Iran, especially in the economic field, began its accelerated course. Economic modernization, focusing on the construction of new factories, especially from 1943/1313 to 1941/1320, gradually led to the emergence of the first new industrial worker nuclei in Iran. The new economic policy, based on the concept that industry is equal to factory, caused the government to neglect the agricultural sector, pastoralism, and local small industries. This led to a decrease in the tribal population, farmers in villages, and craftsmen in small towns; Because a significant portion of artisans, craftsmen, and farmers were gradually removed from the production cycle due to the spread and use of machine industries, and they voluntarily and sometimes forcibly moved to large cities in search of jobs and ended up in fledgling industrial factories. The increasing migration of workers from rural areas, small towns and tribal areas to large cities where new industries were established brought about rapid changes in the demographic structure, and the first workers' settlements were formed in the aforementioned cities. Naturally, the aforementioned cities lacked the necessary infrastructure to accept and respond to the basic needs of workers, such as

* PhD in History, Shahid Beheshti University and Curator of the National Jewelry Treasury, Central Bank of Iran, Tehran, Iran (Corresponding Author), hossein.ahmadzadeh1986@gmail.com; h.ahmadzadeh@cbi.ir

** Associate professor of Department of History Beheshti University, tehran, iran, G_mansourbakht@sbu.ac.ir

Date received: 20/09/2023, Date of acceptance: 02/02/2024

housing, medical, sanitary and educational services. Although at that time, migrant workers did not pay attention to medical and educational services, they could not ignore housing as their main place of living. Although this had been experienced mostly in Western Europe as the origin of new industries, neither Reza Shah nor the advisors and implementers of the plans to create new industries had the slightest understanding and knowledge of the European experience and as a result they were forced to experience the experience again. The undeniable necessity of providing housing and a place to live forced the workers to create the first slums and urban slums in the history of Iran by settling irregularly on the outskirts of cities. Settlements that lacked the first and most essential living facilities.

Keywords: Workers, Housing, Working class slums, Labor parties and movements, The first official law.

Introduction

This flood of migration from villages, tribes and small towns to large cities where factories were established during Reza Shah's reign was paralleled by another thing that severely confronted the workers with new challenges; this was the attempt to demolish many old houses and places that could have partially met the housing needs of the migrant workers. In order to beautify the appearance and expand the urban space, widen the streets and passages, and change the infrastructure, orders were issued to demolish old places and houses. The government was unable to replace them with new houses. The imbalance between supply and demand in the housing market and the lack of supervision by political institutions created a favorable environment for the growth of opportunistic brokers and speculators in the housing market, who put poor and migrant workers in need of housing in even greater difficulty. The limited supply of housing and the high demand caused the price of real estate and house rents in large cities to increase manifold. The low income of workers, who were mostly family-oriented, was not in the least proportionate to the exorbitant rents. This made life very difficult and unbearable for the lower classes in general and for migrant workers in particular. A point that should be noted from a historiographical perspective is the reflection of these very important and socially decisive events in the official historiography of the Pahlavi period. The official historiography of this period, government propaganda, and the speeches of intellectuals supporting Reza Shah are full of news of the establishment of new industries and machine factories, urban renewal, and development measures, and the movement towards progress and reaching the foot of Iran's ancient greatness.

31 Abstract

However, not only has the issue of housing for migrant workers not been given serious and appropriate attention, but there is also no understanding of the consequences of this incident in the future and its transformation into a social crisis that has the potential to turn into political uprisings. However, with the Allied invasion of Iran and the fall of Reza Shah in Shahrivar 1320/1941, the page turned.

Materials & Methods

The present article, which is based on a mixed causal-rational method and mainly based on contemporary newspapers, is actually a research in response to the question of what were the conditions of housing, working-class neighborhoods, the way workers lived, and their main concerns in renting or buying housing, and what measures did the leftist parties take to reform and improve their situation? The hypothesis of the present research is that the one-sided understanding and view of the concept of industrialization during the Reza Shah era caused decision-makers and implementers of industrial modernization plans to focus solely on creating factories and without considering its social consequences, especially the housing needs of the huge number of immigrant workers, to carry out industrial measures one after another, and after the problem arose, they also caused the problem to escalate with ill-considered measures and mismanagement.

Discussion & Result

With the emergence of the initial open political space, the propaganda campaigns of leftist groups and their literary activities in the press not only exposed the neglected issue of housing for migrant workers to the public eye, but also recorded and recorded clear and obvious images of the deplorable condition of housing and living quarters for the working class in the historiography of this period. Although this awareness was very important in its place, political instability, hasty governments, rising inflation, economic instability, high prices of materials, concerns about providing housing for uninvited guests (the Allies), a decrease in oil revenues following the outbreak of World War II, widespread chaos in cities and villages, rebellions and uprisings by tribal and tribal chiefs, and the absence of a powerful central government for a decade provided the reasons for the lack of activity and investment in the housing sector by the public and private sectors, and housing-related activities practically came to a standstill. Although various government plans were presented by different cabinets regarding the provision

of housing and the reconstruction of workers' neighborhoods, they all had a propaganda aspect and in practice, different governments adopted passive policies in this regard.

Conclusion

The findings of this study show that passive policies and the poor living and housing conditions of workers in the 1920s caused leftist parties and supporters of the working class in Iran, after the fall of Reza Shah following the Allied invasion and the emergence of a relatively open political space, under the leadership of the Tudeh Party, to resort to extensive literary debates and propaganda campaigns. The result of this pressure and awareness-raising led to the first binding step regarding the approval of housing construction by the Iranian Parliament.

Bibliography

- Abrahamian, Ervand (1389), *Iran between two revolutions*, translated by: Ahmad Gol-Mohammadi and Mohammad Ibrahim Fatahi, 11th edition, Tehran: Ney. [in Persian]
- Afary, Janet (1385), *The Iranian constitutional revolution, 1906 - 1911: grass roots democracy, social democracy*, translated by: Reza Rezaei, Tehran: Bistūn. [in Persian]
- Avari, Peter (1388), *The cambridge history of Iran: Part II of Qajar*, translated by: Teimur Qaderi, vol. 7, Tehran: Mahtāb-Ābfām. [in Persian]
- Atabaki, Toraj (2012), "Oil industry and the emergence of workers in Iran", vol. 30. [in Persian]
- Ahmadzadeh Nodijeh, Hossein, Ghobad Mansoorbakht (2018), " International Labor Office (ILO) and the First Labor Law in Iran". *Ganjine-ye Asnad*, Q 29, No. 4. [in Persian]
- Ahmadzadeh Nodijeh, Hossein, Ghobad Mansoorbakht (1401), " The Explanation of Educational Condition and Enactment of the First Law on Workers' Education during Pahlavi Era in Iran (1925-1953) ", Q. 12, No. 1. [in Persian]
- Ahmadzadeh Nodijeh, Hossein, Ghobad Mansourbakht (1401), " The Condition of Labors' Health and Factories Hygiene and the Enactment of the First Labors' Health Code in Iran during the Pahlavi Era (1925-1953) ' health regulations in Pahlavi era Iran (1332-1304)", Q. 32, No. 56. [in Persian]
- Ashraf, Ahmad (1359), *Historical obstacles to capitalism in Iran: Qajar period*, Tehran: Payām. [in Persian]
- Ashraf, Ahmad (2013), *Social Classes, Government and Revolution in Iran*, translated by: Soheila Torabi Farsani, Ch 2, Tehran: Nīlūfar. [in Persian]
- Barrier, Julian. (1363), *Iran's economy*, Tehran: no placed. [in Persian]
- Bahār, Malek ul-šo'ara (2006), *Brief History of Political Parties*, Volume 1, Chapter 7, Tehran: Amīr Kabīr. [in Persian]
- Polak, Edward (1368), *Persien: Das Land und Seine Bewohner. Ethnographische Schilderungen*, translated by: Keikavos Jahandari, second edition, Tehran: kārāzmī. [in Persian]

33 Abstract

- Rahmanian, Dariush (2014), Iran between two coups (the history of Iran's political, social, economic and cultural developments from the extinction of the Qajar dynasty to the August 28 coup), Tehran: Samt. [in Persian]
- Rustampour, Kaveh (2018), "The Role of Housing Policies in the Dissatisfaction of Workers of Anglo Iranian Oil Company in Khuzestan Oilfields", Q. 29, No. 43. [in Persian]
- Elwell-Sutton, Laurence Paul (Bita), Modern Iran, translated by: Abd ul-Azim Sabouri. [in Persian]
- Shakeri, Khosrow (2004), Economic and political backgrounds of the constitutionalism movement and the development of social democracy in that era, Tehran: Akhtarān. [in Persian]
- Shakeri, Khosrow (1974), Historical Documents of Labor Movement, Social Democracy and Communism of Iran. The first c. second edition. Florence: Mazdak. [in Persian]
- Shakeri, Khosrow (Beta), "Historical documents of Iran's labor movement, social democracy and communism", vol. 22. [in Persian]
- Shahbazi, Abdallah (1366), The unknown source of research on the red mountain dwellers of Fars, Tehran, Ney. [in Persian]
- Sadeghi, Zahra (1387), Industrial policies during Reza Shah's era, Tehran: kojaste. [in Persian]
- Abdul Haif, (1360), "Iranian villagers in the late Qajar period" in (Aghah book collection, land and peasant issues), translated by: Marina Kazem-zadeh, Tehran: Āghāh. [in Persian]
- Ghafari, Heibatullah (1368), Social Structures of Boyer Ahmad Nomads, Tehran: Ney.
- Floor, Willem Marius (1371), Essays on Iran's Social History (8), translated by: Abolqasem Seri, Tehran: Tūs. [in Persian]
- Foran, John (1377). Fragile resistance: Social transformation in Iran from 1500 to the revolution, translation: Ahmad Tadayon, Tehran: Rasa Cultural Services Institute. [in Persian]
- Katouzian, Mohammad Ali (Homayoun) (2012), Political Economy of Iran, translated by: Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi, Tehran: Center. [in Persian]
- Curzon, George Nathaniel Curzon (1387), Persia and the Persian question. Translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani. 2 c. Sixth edition. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Motamedi, Fethullah (n.d), A Brief History of Work: From the Rise of the Pahlavi Dynasty to the Present, Tehran. [in Persian]
- Malekzadeh, Elham, Alizadeh Birjandi, Zahra (2013), " Social Conditions Affecting the Establishment and Development of Iranian Welfare-Health Charities During Reza Shah, Jamiat Quarterly, Q18, Nos. 75 and 76. [in Persian]
- Mansour Bakht, Qabad (1388), "AGRICULTURAL TRADE IN QAJAR PERIOD". History of Iran, Q5, No. 61. [in Persian]

Asnād

- Sāzmān-e Asnād va Ketābkāne-he Melī-ye Iran (Sākmā), 297/18385[in Persian]
- Edār-e Asnād va Tārīḵ-e Dīplomāsī-ye Vezārat-e Omūr-e ḵāreḵe (Estadokh), 17/6/63/1339 AH [in Persian]

Journals

- Arzeš-e Kār (1330), "Build houses for teachers and employees and government workers across the country", vol. 5. [in Persian]
- Arzeš-e Kār (1330), "houses should be built as soon as possible for government employees and workers across the country." Sh 6. [in Persian]
- Arzeš-e Kār (1331), "Honorable position of the management of the whole company" No. 13. [in Persian]
- Arzeš-e Kār (1332), "Iran Railway News" vol. 29. [in Persian]
- Arzeš-e Kār (1332), "At the wedding of a worker", Vol. 29-3. [in Persian]
- Pand (1323), "Supporting Workers", Volume 3. [in Persian]
- Rahbar (1321), "A view of the Soviet country: the life of workers", vol. 20. [in Persian]
- Rahbar (1321), "The result of a lifetime of hard work", vol. 22. [in Persian]
- Rahbar (1321), "Iran Workers' Union Constitution", No. 26. [in Persian]
- Rahbar (1321), "Iranian workers do not have a home", vol. 34. [in Persian]
- Rahbar (1321), "Mr. Dr. Yazdi's conference on workers' insurance" No. 5. [in Persian]
- Rahbar (1322), "Silo Workers' Union", No. 128. [in Persian]
- Rahbar (1322), "Silo Workers' Demand", No. 129. [in Persian]
- Rahbar (1322), "Inspection of Chalus factories" no. 146. [in Persian]
- Rahbar (1323), "Labor Law", No. 255. [in Persian]
- Rahbar (1323), "Labor Law", No. 253. [in Persian]
- Rahbar (1323), "Labor Law", No. 254. [in Persian]
- Rahbar (1324), "Emotions of a Worker", Vol. 527. [in Persian]
- Rahbar (1324), "To the Workers of Iran", No. 608. [in Persian]
- Rahbar (1325), "Abadan City", No. 692. [in Persian]
- Rahbar (1325), "Workers of Abadan", No. 694. [in Persian]
- Rahbar (1325), "Four Days in Aghajari", Vol. 727. [in Persian]
- Rahbar (1325), "Southern Oil and Iran's Workers", No. 745. [in Persian]
- Rahbar (1325), "Kuzestan Movement", Vol. 747. [in Persian]
- Rahbar (1325), "Contract between worker and employer", No. 749. [in Persian]
- Rahbar (1325), "Request of underwater mine workers", No. 752. [in Persian]
- Rahbar (1325), "In the oil-rich areas of southwestern Iran", No. 756. [in Persian]
- Rahbar (1325), "Demands of Workers of Weapons Factories", p.764. [in Persian]
- Rahbar (1325), "The situation in the south of Iran", No. 808. [in Persian]
- Rahbar (1325), "They don't take care of our legitimate demands", No. 813. [in Persian]
- Rahbar (1325), "Again in the South of Iran", Vol. 855. [in Persian]

35 Abstract

- şedā-ye Kāregarān(1330), "An opinion on the situation of the workers", 1330, No. 5. [in Persian]şedā-ye Kāregarān (1330), "Our prominent and near goals", No. 14. [in Persian]
- zāfar (1324), "Electing the members of the city association is the natural right of the people of Tehran", No. 183. [in Persian]
- zāfar (1324), "Resolution" No. 200. [in Persian]
- zāfar (1324), "Meeting of railway workers", vol. 202. [in Persian]
- zāfar (1324), "Demands of Carbonate Two Sood Workers", No. 205. [in Persian]
- zāfar (1324), "Resolution", No. 207. [in Persian]
- zāfar (1325), "Short hands of traitors", Vol. 233. [in Persian]
- zāfar (1325), "Telegraphic Circular of the United Council", No. 242. [in Persian]
- zāfar (1325), "May festival in Yazd", No. 248. [in Persian]
- zāfar (1325), "Secrets of Aghajari", vol. 263. [in Persian]
- Zafar (1325), "again Aghajari", vol. 264. [in Persian]
- zāfar (1325), "Resolution", No. 265. [in Persian]
- zāfar (1325), "Workers of the Southern Railway District", p. 266. [in Persian]
- zāfar (1325), "The Magnificent Meeting and the Demand of the Labor Union", No. 270. [in Persian]
- zāfar (1325), "House", vol. 271. [in Persian]
- zāfar (1325), "Again the issue of housing and lowering rent prices", vol. 278. [in Persian]
- zāfar (1325), "House and health", p.320. [in Persian]
- zāfar (1325), "Workers in the clutches of factory owners", No. 338. [in Persian]
- zāfar (1325), "Railway Company", No. 341. [in Persian]
- zāfar (1325), "I am a worker", vol. 341. [in Persian]
- zāfar (1325), "Carpet weaving girl", vol. 346. [in Persian]
- zāfar (1325), "Lesson of economics and organizational information for workers", vol. 384. [in Persian]
- zāfar (1325), "Message to Workers", vol. 412. [in Persian]
- Kār (1302), "Spider and Fly", No. 51. [in Persian]
- Kār (1328-1325), "Shamshak Coal Mine Workers", Volumes 27, 28 and 29. [in Persian]
- Kār (1328-1325), "Esfahan Workers' Cove", Vol. 21 and 22. [in Persian]
- Kār (1328-1325), "Cement factory in terms of labor and labor", Vol. 18, 19 and 20. [in Persian]
- Kār (1328-1325), "Agricultural-industrial and labor activity in Iran", Vol. 30 and 31. [in Persian]
- Kāregarān-e Iran (1327), "'Alā-ḤaHomayun Shahneshahi", No. 125. [in Persian]
- Kāregarān-e Iran (1327), "It is necessary for the worker", No. 144. [in Persian]
- Kāregarān-e Iran (1327), "Resolution", No. 145. [in Persian]
- Kāregarān-e Iran (1327), "They study and approve the labor law", No. 149. [in Persian]
- Kāregarān-e Āzād (1330), "Our prominent and near goals", Vol. 46-5. [in Persian]

- Kāregarān-e Āzād (1331), "They don't have water and gas", Vol. 9. [in Persian]
- Kāregarān-e Āzād (1331), "Problem of Housing and Workers of Abadan", Volume 13. [in Persian]
- Kāregarān-e Āzād (1331), "This is the blood of Iran's toilers", vol. 25. [in Persian]
- Kāregarān-e Āzād (1331), "Distribution of government lands between workers and construction of workers' houses at the expense of employers" No. 32. [in Persian]
- Kāregarān-e Āzād (1331), "Tannameh of Tehran silvi workers", No. 38. [in Persian]
- Kāregarān-e Āzād (1331), "A scene from the daily life of a worker", No. 45. [in Persian]
- Kāregarān-e Āzād (1332), "Division of lands around the city between workers and employees and construction of cheap houses", No. 66. [in Persian]
- Kāregarān-e Āzād (1332), "Worker's Houses", No. 66. [in Persian]
- Kāregarān-e Āzād (1332), "Proposal of the Congress of Labor Unions", No. 68. [in Persian]
- Kāregarān-e Āzād (1332), "House for Workers", vol. 70. [in Persian]
- Kāregarān-e Āzād (1332), "A Commentary on the Life of Workers and Peasants in Southern Iran", No. 72. [in Persian]
- Mardān-e Kār, (1303), "Demand from the government", Vol. 1. [in Persian]
- Mardom (1321), "An Overview of Workers' Life", p.150. [in Persian]
- Nām-e Mardom (1326), "Working Conditions", Vol. 73: 4. [in Persian]
- Nām-e Mardom (1326), "To improve the situation and solve labor problems", No. 75. [in Persian]
- Nām-e Mardom (1326), "Today's British life from the point of view of an Iranian worker", No. 124. [in Persian]
- Nām-e Mardom (1326), "Travel Notes", No. 168. [in Persian]
- The system of laws and regulations of the Islamic Republic of Iran, the law on permission to increase the capital of the Bank of Agriculture, Crafts and Arts of Iran approved in 1327. [in Persian]

تبیین وضعیت مسکن کارگران و تصویب نخستین مصوبه ساخت و تهیه مسکن برای طبقه کارگر در ایران (۱۳۲۰-۱۳۳۲ / ۱۹۴۱-۱۹۵۳)

حسین احمدزاده نودیجه*

قباد منصوربخت**

چکیده

با تأسیس سلسله پهلوی در سال ۱۳۰۴/۱۹۲۵ و اتخاذ سیاست نوسازی اقتصادی و به تبع آن احداث کارخانه‌ها و صنایع ماشینی، نخستین هسته‌های کارگر صنعتی در ایران ظهور کرد. بخش اعظم کارکنان این کارخانه‌های نوپا را پیشه‌وران، کشاورزان، عشایر و بیکارانی تشکیل می‌دادند که داوطلبانه و بعضاً به اجبار از روستاها و شهرهای کوچک به مراکز صنعتی مهاجرت کرده بودند. برای این کارگران فرصت اشتغال فراهم شده بود، اما برای اسکان آنان هیچ فکر و برنامه‌ای در نظر گرفته نشده بود؛ در نتیجه با چالش بزرگی به نام مسکن روبه‌رو شدند. به ناچار با سکونت کارگران در مناطق پیرامونی شهرها، برای نخستین بار زاغه‌نشینی و محله‌های وسیع کارگرنشین در حاشیه شهرهای بزرگ و نفت‌خیز شکل گرفتند. این محله‌ها و خانه‌هایی که کارگران در آن زندگی می‌کردند اغلب فاقد امکانات لازم برای زندگی معمولی بودند. خیل عظیم کارگران مهاجر به شهرهای بزرگ، عدم توازن میان عرضه و تقاضای مسکن، فقدان بسترها و زیرساخت‌های لازم، سوء مدیریت و بی‌برنامه‌ای دولت در زمینه اسکان و تأمین نیازهای این مهاجران تازه‌وارد، دولت را با چالش اساسی مواجه کرد که در حل آن ناکام ماند. یافته‌های این تحقیق که برپایه روش ترکیبی علی-عقلانی و عمدتاً بر اساس جراید معاصر

* دکتری تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی و متصدی خزانه جواهرات ملی بانک مرکزی ج.ا.ا، تهران، ایران (نویسنده

مسئول)، h.ahmadzadeh@cbi.ir، Hossein.ahmadzadeh1986@gmail.com

** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، G_mansourbakht@sbu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۳

نگاشته شده، نشان می‌دهد که تنها پس از سقوط رضاشاه در پی حمله متفقین و پیدایش فضای نسبتاً باز سیاسی، فعالیت گسترده گروه‌های چپ‌گرا و حامی کارگران و تبدیل تقاضای مسکن کارگران به مطالبه‌ای عمومی، موجب شد نخستین گام الزام‌آور در باب تصویب ساخت مسکن توسط مجلس شورای ملی در سال ۱۳۲۷/۱۹۴۸ برداشته شود.

کلیدواژه‌ها: کارگران، مسکن، محله‌های کارگرنشین، احزاب و جنبش‌های کارگری، دهه ۲۰ شمسی، نخستین مصوبه رسمی.

۱. مقدمه

جدال میان حفظ وضع موجود و اقدام به نوسازی، با تأسیس سلسله پهلوی در سال ۱۳۰۴/۱۹۲۵ به نفع نوسازی تثبیت شد و نوسازی ایران به ویژه در عرصه اقتصادی سیر شتابان خود را آغاز کرد. نوسازی اقتصادی با تمرکز بر احداث کارخانه‌های جدید به ویژه از سال ۱۳۱۳/۱۹۴۳ تا ۱۳۲۰/۱۹۴۱ به تدریج منجر به ظهور نخستین هسته‌های کارگر صنعتی جدید در ایران گردید. سیاست اقتصادی جدید براساس تصوّر صنعت مساویست با کارخانه، موجبات غفلت دولت از بخش کشاورزی، شبانکارگی و صنایع خرد بومی را فراهم ساخت. این مسئله کاهش جمعیت ایلیاتی، کشاورزان در روستاها و پیشه‌وران در شهرهای کوچک را به دنبال داشت؛ چراکه بخش قابل توجهی از پیشه‌وران و شاغلین بخش صنایع دستی و کشاورزان به علت رواج و به کارگیری صنایع ماشینی به تدریج از چرخه تولید سنتی خارج می‌شدند و داوطلبانه و بعضاً بالاجبار در جستجوی یافتن شغل، راهی شهرهای بزرگ می‌شدند و سر از کارخانه‌های نوپای صنعتی در می‌آوردند.

سیر روزافزون مهاجرت کارگران از مناطق روستایی، شهرهای کوچک و ایلیاتی به شهرهای بزرگ محل استقرار صنایع جدید، به سرعت تغییر در بافت جمعیتی را به همراه آورد و نخستین مناطق کارگرنشین در شهرهای مزبور تشکیل گردید. شهرهای مذکور از زیرساخت‌های لازم برای پذیرش و پاسخ به نیازهای اولیه کارگران نظیر مسکن، خدمات درمانی، بهداشتی و آموزشی بی‌بهره بودند. اگرچه در آن هنگام کارگران مهاجر توجه زیادی به خدمات درمانی و آموزشی نداشتند، اما نمی‌توانستند نسبت به مسکن به عنوان اصلی‌ترین مکان زندگی خود بی‌توجه باشند. این امر، پیشتر در اروپای غربی به عنوان خاستگاه صنایع جدید تجربه شده بود، اما نه رضاشاه و نه مشاوران و مجریان طرح‌های ایجاد صنایع جدید، درک و شناخت صحیحی از تجربه معضلات اجتماعی مهاجرت کارگران اروپایی به شهرهای صنعتی

نداشتند و در نتیجه مجبور شدند بار دیگر امر تجربه شده را تجربه کنند. ضرورت انکارناپذیر تهیه مسکن و محل سکونت، کارگران را وادار ساخت تا با اسکان بی‌نظم و قاعده در حاشیه شهرها، نخستین مناطق زاغه‌نشین و حاشیه‌نشین شهری را در تاریخ ایران ایجاد کنند. سکونت‌گاه‌هایی که فاقد اولین و ضروری‌ترین امکانات زیستی بودند.

این سیل مهاجرت از روستاها، عشایر و شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ محل استقرار کارخانه‌ها در دوره رضاشاه، با امر دیگری تقارن پیدا کرد که مسئله کارگران را شدیداً با چالش‌های جدیدی روبه‌رو ساخت؛ این امر عبارت بود از اقدام به تخریب بسیاری از خانه‌ها و اماکن قدیمی که می‌توانست بخشی از نیازهای کارگران مهاجر به مسکن را تأمین کند. به منظور زیباسازی نما و گسترش فضای شهری، تعریض معابر و خیابان‌ها و تغییر زیرساخت‌ها، دستور تخریب اماکن و خانه‌های قدیمی صادر شد؛ دولت نتوانست خانه‌های جدیدی را جایگزین سازد. عدم تناسب میان عرضه و تقاضا در بازار مسکن و عدم نظارت دستگاه‌های سیاسی سبب شد زمینه مناسبی برای رشد فعالیت دلالان و محترکان فرصت‌طلب در بازار مسکن به وجود بیاید تا کارگران فقیر و مهاجر محتاج مسکن را بیش از پیش در تنگنا قرار دهند. عرضه محدود مسکن و تقاضای فراوان، موجبات افزایش چند برابری قیمت ملک و اجاره‌خانه در شهرهای بزرگ را فراهم ساخت. درآمد کم کارگران که عمدتاً عیال‌وار هم بودند با اجاره‌خانه‌های سرسام‌آور کمترین تناسبی نداشت. این امر زندگی را برای طبقات فرودست عموماً و برای کارگران مهاجر خصوصاً بسیار دشوار و غیرقابل تحمل ساخت.

اگرچه تاریخنگاری رسمی این دوره، تبلیغات دولتی و سخنان روشنفکران حامی رضاشاه آکنده از اخبار تأسیس صنایع و کارخانه‌های ماشینی جدید، نوسازی شهری و اقدامات عمرانی و حرکت در مسیر پیشرفت و رسیدن به پای عظمت باستانی ایران است، اما نه تنها به مسئله مسکن کارگران مهاجر توجه جدی و درخوری صورت نگرفته است، بلکه اساساً درکی از پیامدهای این ماجرا در آینده و تبدیل آن به بحرانی اجتماعی که قابلیت تبدیل به شورش‌های سیاسی را داراست نیز وجود ندارد. اما با حمله متفقین به ایران و سقوط رضاشاه در شهریور ۱۳۲۰/۱۹۴۱ ورق برگشت.

در پی حمله متفقین به ایران و سقوط رضاشاه در شهریور ۱۳۲۰/۱۹۴۱ و ایجاد فضای سیاسی نسبتاً باز در دهه ۲۰ شمسی و بسط کارزارهای تبلیغاتی و فعالیت‌های قلمی احزاب چپ‌گرا، تصویر روشن‌تر و واضح‌تری از وضعیت اسفناک مسکن و محل سکونت طبقه کارگر در ایران ثبت شده است. بی‌ثباتی سیاسی، کوتاهی عمر کابینه‌ها، تورم فزاینده، عدم ثبات

اقتصادی، گرانی مصالح، دغدغه تأمین منزل برای میهمانان ناخوانده متفقین در ایران، کاهش درآمدهای نفتی در پی وقوع جنگ جهانی دوم و فراگیر شدن هرج و مرج ناشی از فقدان یک حکومت مرکزی مقتدر در این برهه سبب شد سرمایه‌گذاری در بخش مسکن و فعالیت‌های عمرانی توسط بخش خصوصی و دولتی به مدت یک دهه تقریباً به حالت نیمه تعطیل درآید. بسیاری از طرح‌های دولت و کابینه‌ها از جمله تأمین مسکن و بازسازی محله‌های کارگری در این دهه صرفاً جنبه تبلیغاتی داشت و دولت‌های وقت سیاست منفعلانه‌ای را در این زمینه پیش گرفتند.

سیاست منفعلانه دولت و وضعیت بد زیست و زیستگاه کارگران در دهه بیست شمسی سبب شد احزاب چپ‌گرا و حامیان طبقه کارگر در ایران مبارزات قلمی و کارزار تبلیغاتی گسترده‌ای را به رهبری حزب توده به راه بیندازند. سرانجام آن‌ها موفق شدند از طریق اعمال فشار بر دولت و مجلس اولین مصوبه ساخت مسکن برای کارگران را در سال ۱۳۲۷/۱۹۴۸ به تصویب برسانند.

مقاله حاضر جستاری در پاسخ به این پرسش است که وضعیت مسکن، محله‌های کارگری، نحوه زیست کارگران و دغدغه‌های اصلی آنان درباره اجاره یا خرید مسکن چه بود و احزاب چپ‌گرا در جهت اصلاح و بهبود وضع آنان به چه اقداماتی روی آوردند؟

فرضیه تحقیق حاضر که برپایه ترکیبی از روش علی-عقلانی نگاشته شده عبارتست از اینکه فهم و نگاه یک سویه از مقوله صنعتی شدن در دوره رضاشاه موجب شد تا تصمیم‌گیران و مجریان طرح‌های نوسازی صنعتی صرفاً با تمرکز بر ایجاد کارخانه‌ها و بدون توجه به پیامدهای اجتماعی آن، به ویژه نیاز خیل عظیم کارگران مهاجر به مسکن، اقدامات صنعتی را یکی پس از دیگری پیش ببرند و پس از بروز مشکل نیز با اقدامات نسنجیده و سوء مدیریت موجبات تشدید مشکل را فراهم سازند.

پژوهشگران مرتبط با تاریخ کارگری در ایران عمدتاً به وضعیت سیاسی کارگران، نقش احزاب، جنبش‌ها و اعتصابات کارگری توجه کرده‌اند. در دهه‌های اخیر، گرایش به مسائل اجتماعی مرتبط با کارگران فزونی یافته است. مقاله «صنعت نفت، برآمدن کارگر در ایران» که در واقع خلاصه فصل اول کتاب در حال تدوین «صدسال تاریخ اجتماعی نفت ایران» از تورج اتابکی است و ذیل عنوان «از عمده تا کارگر؛ زایش طبقه کارگر در صنعت نفت ایران» به رشته تحریر درآمده بیشتر به تکوین تحول و ظهور مفهوم جدید کارگر در ایران - علی‌الخصوص صنعت نفت - ساختار طبقاتی و خاستگاه اجتماعی نیروی کار شاغل در این شرکت پرداخته

تبیین وضعیت مسکن کارگران و ... (حسین احمدزاده نودیجه و قباد منصوربخت) ۴۱

است (اتابکی، ۱۳۹۱: ۶۰، ۱۰۷-۱۲۵). کاوه رستم‌پور نیز در مقاله «نقش سیاست‌های تأمین مسکن در نارضایتی کارگران شرکت نفت انگلیس و ایران در مناطق نفت‌خیز خوزستان» به مسئله نارضایتی کارگران شرکت نفت و سیاست‌های شرکت در قبال تأمین مسکن برای کارگران ایرانی معطوف شده است. این مقاله چنان که از نام آن پیداست تنها کارگران شرکت نفت را مورد توجه قرار داده است و به جنبه‌های اجتماعی موضوع نپرداخته است (رستم‌پور، ۱۳۹۸: ۴۳، ۵۳-۷۴). در جستار حاضر بیشتر بر جنبه‌های اجتماعی مسئله مسکن و محلات کارگری تمرکز شده است. از همین رو، تلاش شده است: اولاً) علل و دلایل پیدایش نخستین زاغه‌های کارگرنشین در ایران عصر پهلوی تبیین شود؛ ثانیاً) علاوه بر صنعت نفت، به مسئله مسکن کارگران فعال در سایر حوزه‌های صنعتی نیز پرداخته شود؛ ثالثاً) ساختار منازل کارگری، امکانات موجود در این خانه‌ها، معابر و محل تردد و وضعیت تفریحی، بهداشتی و آموزشی این محلات تا سرحد امکان تشریح شود و رابعاً) تلاش‌های احزاب چپ‌گرا، حامیان و مبارزان جنبش کارگری در زمینه تصویب نخستین مصوبه رسمی ساخت مسکن برای کارگران از طریق اعمال فشار بر مجلس شورای ملی تبیین شود.

۲. رویکرد نوسازی صنعتی ایران در عصر رضاشاه

جامعه ایران در دوره قاجار عمدتاً روستایی - ایلیاتی بود. روابط کار از نوع ارباب - رعیتی و بیش از ۸۰٪ از نیروی کار فعال در بخش کشاورزی سستی و دامداری اشتغال داشتند (عبداله‌یف، ۱۳۶۰: ۲۳۷؛ باریر، ۱۳۶۳: ۶؛ فلور، ۱۳۷۱: ۱۳؛ آوری، ۱۳۸۸: ۳۶۸ و ۳۶۹). در دوران قاجار، به دلیل فقدان کارخانه‌های صنعتی به معنای اروپایی کلمه (کرزن، ۱۳۸۷: ۲ / ۶۲۲؛ پولاک، ۱۳۶۸: ۳۷۸؛ مردان کار، ۱۳۰۳، ش ۱: ۴)، کارگر صنعتی نیز به معنای مدرن کلمه وجود خارجی نداشت (بهار، ۱۳۶۸ / ۱: ۳۱۹؛ استادوخ: ۱۳۳۹/۶۳/۶/۱۷؛ ق، کار، ۱۳۰۲، ش ۵۱: ۴؛ شاکری، ۱۹۷۴: ۱ / ۵۹-۶۱).

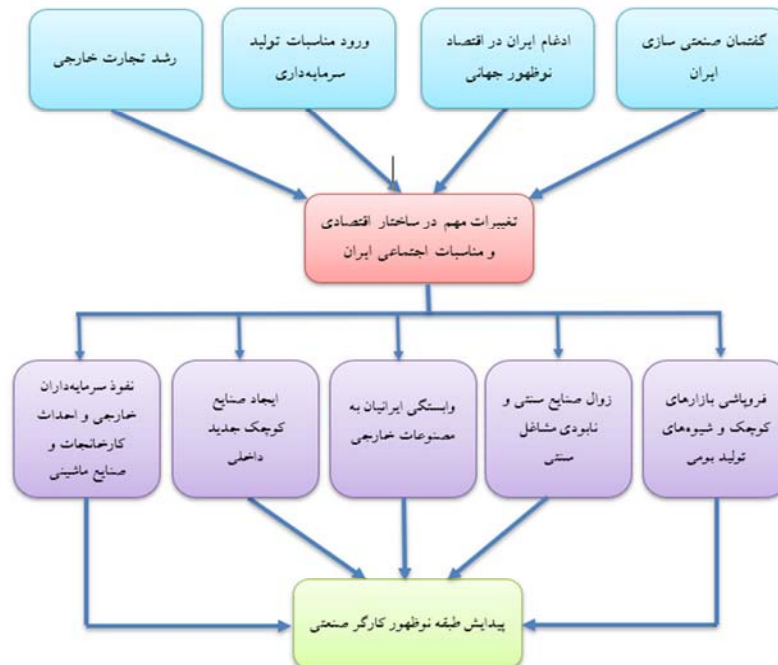

وضعیت اقتصاد معیشتی ایران در دوره قاجار

به تدریج، با ظهور گفتمان صنعتی‌سازی ایران در پی شکست کشور در جنگ‌های ایران و روس (صادقی، ۱۳۸۷: ۲۳-۳۸؛ فلور، ۱۳۷۱: ۳۱ و ۳۲)، ادغام ایران در اقتصاد نوظهور جهانی و ورود مناسبات تولید سرمایه‌داری در دهه‌های نخستین قرن ۱۴ق/ دهه‌های پایانی قرن ۱۹م، تغییرات مهمی در ساختار اقتصادی و مناسبات اجتماعی کشور پدید آمد. ادغام ایران در بازار جهانی و رشد تجارت خارجی به نوبه خود به فروپاشی بازارهای کوچک، شیوه‌های تولید بومی، زوال صنایع دستی و از بین رفتن برخی از مشاغل سنتی و وابستگی ایرانیان به استفاده از مصنوعات خارجی و ایجاد صنایع کوچک داخلی و خارجی انجامید (اشرف، ۱۳۵۹: ۹۷؛ آوری، ۱۳۸۸: ۴۵۲ و ۴۵۳؛ منصوربخت، ۱۳۸۸: ۱۲۴-۱۴۷).

وضعیت اقتصادی جدید از یک سو به زیان صنایع خانگی و مشاغل پیشه‌وری منتهی شد؛ چراکه محصولات دستی و سنتی آن‌ها با انبوه اجناس ارزان قیمت وارداتی از اروپا قادر به رقابت نبود و از سوی دیگر، نفوذ سرمایه‌داران خارجی به ایران و احداث کارخانه‌ها و صنایع ماشینی سبب ظهور گروه‌ها و طبقات اجتماعی جدیدی از جمله «طبقه نوظهور کارگر صنعتی» شد (اشرف، ۱۳۵۹: ۸۹-۹۲؛ فوران، ۱۳۷۷: ۱۸۲ و ۱۸۳؛ شاکری، ۱۳۸۴: ۲۸۴؛ آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۶۷؛ آفاری، ۱۳۸۵: ۶۳-۷۳ و ۷۳؛ اشرف، ۱۳۹۳: ۶۳).

تبیین وضعیت مسکن کارگران و ... (حسین احمدزاده نودیجه و قباد منصوربخت) ۴۳

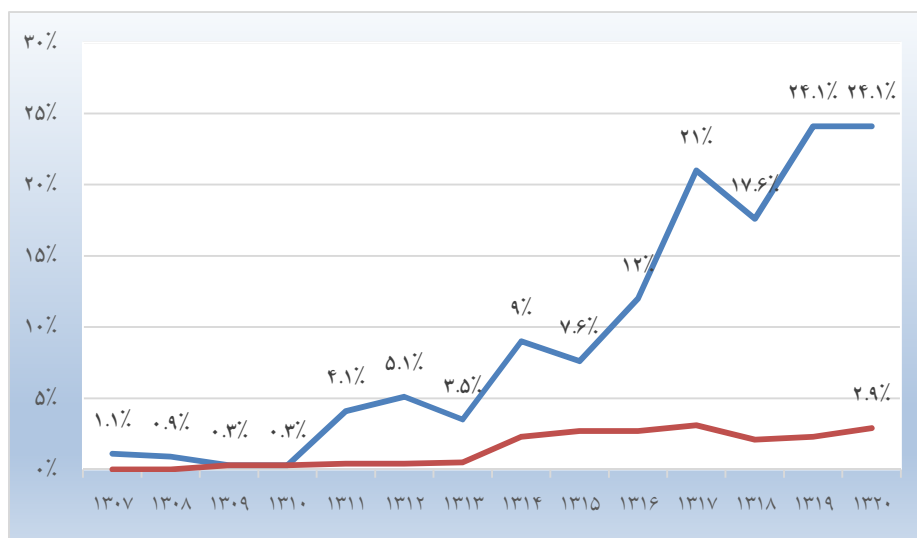

با تأسیس سلسله پهلوی در سال ۱۳۰۴ ش/ ۱۹۲۵ م و اتخاذ سیاست صنعتی کردن کشور، تغییرات مذکور شتاب گرفت. دستور رضا شاه در جریان مسافرت به اصفهان و ملاقات با سرمایه داران اصفهانی حاکی از رویکرد جدید سلسله پهلوی به مسئله اقتصاد بود:

دور هم جمع شوید، شرکت تشکیل دهید، کارخانه وارد کنید؛ به این وسیله هم استفاده کافی می برید و هم با بی نیاز کردن کشور از اجناس خارجی خدمتی به آب و خاک خود خواهید نمود. شماها باید بدانید که سعادت فردای فرزندان مملکت در گرو کار و کوشش امروز شماست (معمدی، بی تا: ۵).

در راستای تحقق منویات ملوکانه رضاشاه، اداره مستقلی به نام «اداره کل صناع و معادن» در سال ۱۳۱۴/ ۱۹۳۵ تشکیل گردید و «نظام نامه کارخانجات و مؤسسات صنعتی» در سال ۱۳۱۵ / ۱۹۳۶ به تصویب مجلس رسید (احمدزاده و منصوربخت، ۱۳۹۸/ ۲۹: ۴۰-۶). عوامل فوق، به علاوه افزایش ۲۵ درصدی بودجه وزارت صنایع و بازرگانی نسبت به وزارت کشاورزی، رشد ۱۷ برابری کارخانه های مدرن صنعتی و افزایش طبقه کارگر صنعتی در طول ۱۶ سال سلطنت پهلوی حاکی از دگرذیسی سیاست اقتصادی در دوران پهلوی است

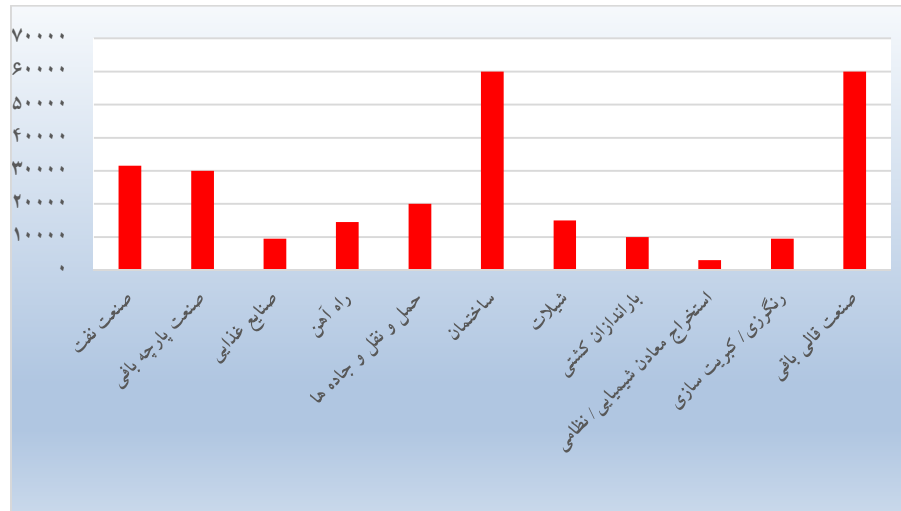
(آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۱۸۲ و ۱۸۳). به گفته برخی از محققان در پایان این دوره تعداد کارخانه‌های فعال در کشور به ۳۴۶ مورد رسید که ۱۵۰ مورد از این کارخانه‌ها دولتی بودند و کارفرمای اعظم دولت محسوب می‌شد (ساتن، بی تا: ۳۰۱؛ رحمانیان، ۱۳۹۴: ۱۵۲-۱۴۸).

مقایسه تطبیقی درصد اعتبار اختصاص داده شده به وزارتخانه‌های صنایع و کشاورزی در بودجه عمومی دولت
(ترسیم شده براساس آمار و ارقام ارائه شده در کاتوزیان، ۱۳۹۲: ۱۵۹ و ۱۷۷)

در حالی که تا سال ۱۳۰۴/۱۹۲۵ تعداد کارخانه‌ها کمتر از ۲۰ واحد بود و کمتر از ۵ کارخانه بزرگ با بیش از ۵۰ کارگر در کارخانه‌های مهمات‌سازی تهران، تصفیه‌خانه شکر در حومه تهران، کبریت‌سازی خوی و کارخانه نساجی در تهران مشغول به کار بودند، تعداد این کارخانه‌ها در سال ۱۳۱۹/۱۹۴۰ به بیش از ۳۰۰ واحد رسید که در ۲۸ مورد از آن بیش از ۵۰۰ نفر کارگر مشغول به کار بودند (فوران، ۱۳۷۷: ۳۵۲؛ آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۱۸۲). با رشد فزاینده کارخانه‌ها و صنایع ماشینی، کارگر صنعتی نیز افزایش یافت و تا اواخر این دهه بیش از ۲۶۰,۰۰۰ کارگر در بخش‌های گوناگون صنعت و معدن، ساختمان، حمل و نقل و حِرَف مشغول به کار شدند که به همراه شاغلین بخش صنایع سستی به ۵۱۳,۰۰۰ تن می‌رسیدند:

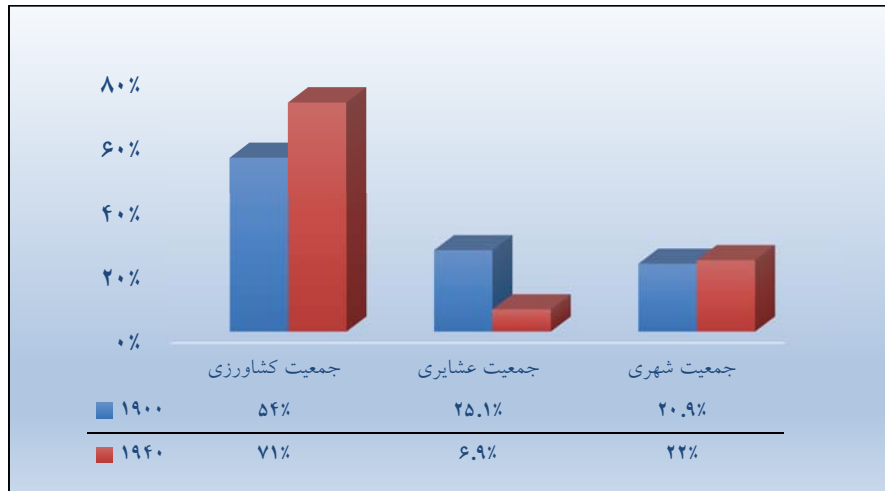
تبیین وضعیت مسکن کارگران و ... (حسین احمدزاده نودیجه و قباد منصوربخت) ۴۵

توزیع کارگران در بخش‌های مختلف صنعتی (به استثنای ۲۵۰ هزار فرد شاغل در صنایع سستی) -
(ترسیم شده بر اساس آمار و ارقام ارائه شده در: فلور، ۱۳۷۱: ۴۴)

۳. تغییر ترکیب جمعیتی و پیدایش نخستین زاغه‌های کارگرانشین در ایران عصر پهلوی

اقتصاد معیشتی ایران در دوره پهلوی اول همانند دوره قاجار بر پایه کشاورزی و شبانکارگی استوار بود، اما در این دوره ایران وارد دوره کلیدی گذار از توسعه وابسته ماقبل سرمایه‌داری عهد قاجار به توسعه وابسته سرمایه‌داری بعد از جنگ جهانی اول شد و به لحاظ جمعیتی دچار تغییر و تحولات اساسی گردید (ملک‌زاده، ۱۳۹۰/ ۷۶ و ۷۵: ۸۰-۸۱). در این دوره جمعیت ایران به مرز ۱۵ میلیون نفر رسید و تغییر و جابجایی‌های قابل‌توجهی را در ترکیب جمعیتی خود تجربه کرد. بر اساس سرشماری صورت گرفته در سال ۱۳۱۳/ ۱۹۳۴، جمعیت ایران در دوره پهلوی ۱۵,۰۵۵,۱۱۵ نفر تخمین زده شده است که ۲,۸۷۰,۲۱۵ نفر آن را شهرنشینان و ۱۲,۲۸۴,۹۰۰ تن را روستائیان و عشایر تشکیل می‌دادند؛ این بدین معناست که تقریباً ۸۰٪ جمعیت ایران را همچنان کشاورزان تشکیل می‌دادند (کارگر آزاد، ۱۳۳۱، ش ۳۸: ۱؛ روزنامه کار، ۱۳۲۵-۱۳۲۸، ش ۳۰ و ۳۱: ۲۳). مقایسه ترکیب جمعیتی ایران در سال ۱۲۸۰/ ۱۹۰۱ مقارن با اواخر سلطنت مظفری و ۱۳۲۰/ ۱۹۴۱ هم زمان با سقوط دولت پهلوی اول که در ذیل آورده شده به وضوح بیانگر تغییر آهسته در ترکیب جمعیتی کشور است:

مقایسه ترکیب جمعیتی دوره مظفری و رضاشاه

(ترسیم جدول بر اساس: فوران، ۱۳۷۷: ۳۴۰ و ۳۴۱)

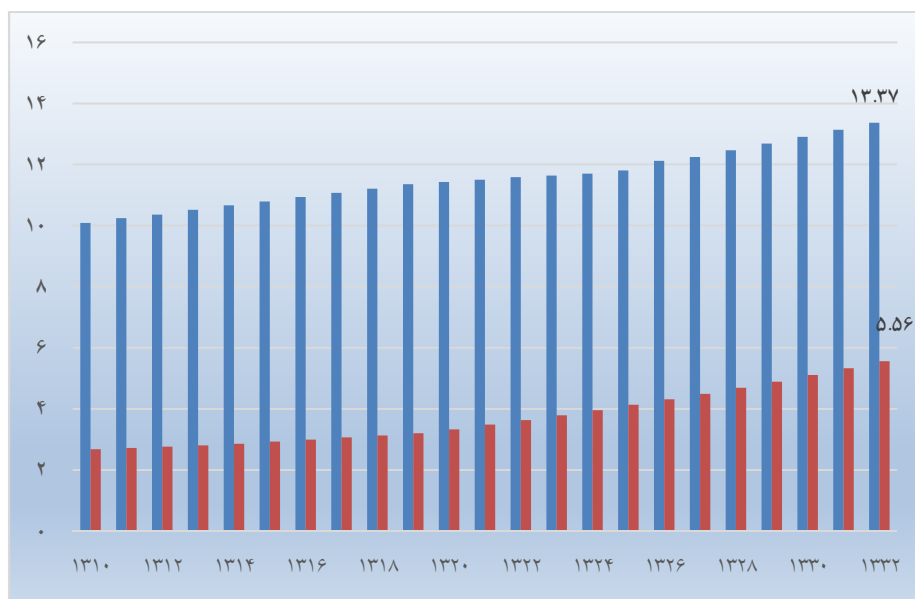
به موازات تغییر نسبی ترکیب جمعیتی ایران در دوره پهلوی اول، آمار نیروی کار نیز تدریجاً دستخوش تغییر و تحول گردید. اگرچه تا سال ۱۳۴۲/۱۹۶۳ و آغاز اصلاحات ارضی، کشاورزی همچنان اقتصاد غالب ایران بود و دهقانان نیروی اصلی کار را در دوره پهلوی تشکیل می‌دادند (آوری، ۱۳۸۷: ۲۳۵)، با وجود این، سیاست‌های پهلوی اول نظیر تخته قاپو کردن منجر به کاهش جمعیت ایلپاتی گردید؛ بخش کثیری از عشایر و صاحبان مشاغل سنتی که موقعیت شغلی‌شان به علت تغییر ماهیت اقتصادی به خطر افتاده بود، داوطلبانه در جستجوی کار در کارخانه‌های نوپای صنعتی و زندگی بهتر راهی شهرهای بزرگ و مراکز صنعتی شدند (فوران، ۱۳۷۷: ۳۴۰-۳۴۹؛ شهبازی، ۱۳۶۶: ۲۴۳؛ غفاری، ۱۳۶۸: ۲۲۵).

علاوه بر این، نیاز کارخانه‌ها و صنایع ماشینی به کارگر سبب شد، دولت پهلوی به عنوان بزرگترین کارفرما به انحای مختلف به تأمین نیروی کار مورد نیاز خویش از بین کشاورزان و عشایری پردازد که برخی از آن‌ها به هیچ وجه تمایلی به کار در کارخانه‌ها و مهاجرت به شهرها نداشتند. از طرف دولت هیئت‌هایی مأمور شده و به دهات رفته و از میان زارعان، بیکاران و حتی اشخاص علیل، افرادی را برای کار در معادن و کارخانه‌ها با زور و وعده و وعید به وسیله کامیون به شهرهای صنعتی منتقل کردند (رهبر، ۱۳۲۳، ش ۲۵۳: ۲؛ مردم، ۱۳۲۱، ش ۱۵۰: ۱).

تبیین وضعیت مسکن کارگران و ... (حسین احمدزاده نودیجه و قباد منصوربخت) ۴۷

استخدام اجباری فقرا و زندانیان در معادن و کارخانه‌های صنعتی به دستور رضاشاه از دیگر سیاست‌های دوره پهلوی اول برای تأمین نیروی کار مورد نیاز در کارخانه‌های صنعتی بود (رهبر، ۱۳۲۳، ش ۲۵۴: ۲). سرانجام باید گفت در این دوره، در پی صدور حکمی از طرف دولت شوروی مبنی بر اخراج کارگران ایرانی ساکن باکو که در میادین نفتی شاغل بودند، بسیاری از این کارگران اخراجی مجبور به ترک قفقاز و بازگشت به ایران شدند و در بخش‌های مختلف صنعتی مشغول به کار گردیدند (ساکما، ۱۳۸۵/ ۲۹۷).

اگرچه در دهه بیست شمسی جمعیت روستاها نسبت به شهرها همچنان تفوق داشت، ولی آمار موجود حاکی از آن است که روند مهاجرت از روستا به شهرها روندی افزایشی داشته است و تعداد زیادی از دهقانان تازه‌وارد به شهرهای بزرگ صنعتی در بخش خدمات و صنایع مشغول به کار شده‌اند (فوران، ۱۳۷۷: ۴۷۱؛ فلور، ۱۳۷۱: ۱۲ و ۱۳؛ باریر، ۱۳۶۳: ۴۴ و ۴۵). در حالی که تا قبل از سال ۱۳۱۳ / ۱۹۳۴ نرخ مهاجرت بین شهر و روستا ناچیز و اندک بود، از سال ۱۳۱۳ بین نرخ رشد جمعیت شهری و روستایی تفاوت فاحشی قابل‌رؤیت است که نشان‌دهنده افزایش نرخ مهاجرت از روستا به شهر برای کار است (معتدی، بی‌تا: ۱۷-۱۹)

مقایسه جمعیت شهر و روستا از سال ۱۳۱۰-۱۳۳۲ ه.ش

(ترسیم شده بر اساس آمار ارائه شده در باریر، ۱۳۶۳: ۴۰ و ۴۱)

یکی از مهم‌ترین پیامدهای مهاجرت از مناطق روستایی به شهرها، شکل‌گیری نخستین زاغه‌نشین‌ها بود که اکثر ساکنین آن را کارگران ساختمانی، کارخانه‌های ماشینی و صنایع تشکیل می‌دادند. فقدان زیرساخت‌های لازم و عدم آمادگی دولت در پذیرش خیل عظیم کارگران مهاجر باعث شد دولت در تأمین یکی از عمده‌ترین نیازهای اساسی کارگران یعنی تهیه مسکن و ملزومات آن با مشکلات عدیده‌ای مواجه شود. سوء مدیریت شهری منجر به اسکان بی‌نظم و قاعده کارگران در حاشیه شهرها در ایران گردید.

این سیل مهاجرت از روستا به شهرهای بزرگ صنعتی به منظور استخدام شدن در کارخانه‌ها و صنایع ماشینی با نوسازی شهرهای بزرگ در دوره پهلوی اول مقارن گردید. در همین راستا، پهلوی اول به منظور تغییر نما، ساختار و گسترش فضای شهری و فراخی معابر و تغییر زیرساخت‌های شهری دستور تخریب بسیاری از خانه‌ها و اماکن قدیمی را صادر کرد. دولت نتوانست خانه‌های جدیدی را جایگزین نماید. کمبود خانه‌های قابل سکونت نسبت به کارگران تازه‌وارد شهری و عدم نظارت دستگاه‌های سیاسی باعث فرصت‌طلبی گروهی از دلالان و محتکران بازار ملک در این دوره گردید. آنها از این وضعیت استفاده کرده و «میزان کرایه خانه‌ها را مطابق میل خود» بالا بردند به طوری که برای اقشار فرودست جامعه از جمله طبقه کارگر «وجه کرایه منزل کمر شکن شد» و به افزایش چند برابری اجاره‌خانه‌ها در شهرهای بزرگ انجامید (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۸: ۱). در سال ۱۳۲۵/۱۹۴۶ اجاره‌خانه در پست‌ترین نقاط شهر کمتر از صد ریال نبود؛ این در حالی است که دستمزد یک کارگر ساده در روز کمتر از ۳۰ ریال در این دوره ثبت شده است (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۸: ۱). این ناهمخوانی میان درآمد کارگران که عمدتاً عیال‌وار هم بودند با اجاره خانه‌های سرسام آور، زندگی را برای این طبقه بسیار دشوار ساخته بود.

پیش از ورود به بحث اصلی درباره نحوه ظهور مشکل مسکن برای کارگران مهاجر و تجلی آن در صورت‌های مختلف، اشاره به یک امر مهم در تاریخ معاصر ایران یعنی تقارن و همزادی آغاز ظهور مشکل مسکن کارگران پس از احداث صنایع جدید و تبدیل آن به بحران، با آغاز فروپاشی ساختار محله محوری شهرهای ایرانی و جایگزینی ساختار طبقاتی در ریخت‌شناسی شهر ضرورت دارد.

برپایه مندرجات منابع تاریخی نسبت به شهر و ساختار قدیم شهرهای بزرگ و همچنین ساختار شهرهای کوچک فعلی، شهرهای ایران ساختاری محله‌محور داشتند. هر شهری از چندین محله تشکیل می‌شد که برپایه شهر محل مهاجرت، شغل، دین، مذهب و زبان از

یکدیگر متمایز می‌شدند. محلات اگرچه با یکدیگر رابطه طبیعی، ساختاری و سازمانی داشتند، اما از رقابت با یکدیگر نیز خالی نبودند. اما آنچه که در محله اهمیت داشت عدم تفکیک و تمایز طبقاتی بود. ثروتمندان و فقرای هر محله در کنار یکدیگر زندگی می‌کردند و محل زندگی آنان جدای از یکدیگر نبود. با آغاز فراگرد نوسازی در ایران و به ویژه با ایجاد و احداث صنایع ماشینی و الگوگیری از شهری اروپایی، شهرهای محله محور ایران در معرض فروپاشی قرار گرفتند. با استقرار صنایع در دل شهرها و ایجاد فرصت‌های شغلی جدید، ورود مهاجرین بالطبع گسترش شهرها را به دنبال داشت، اما این بار برخلاف دوران قدیم، محله جدیدی به وجود نیامد. قطعات‌های جدیدی به شهرها افزوده شدند. قطعات‌هایی که ماهیت و سرشت آنان با محله‌های قدیم کاملاً متفاوت بود. به تدریج برخی از ثروتمندان قدیم و عمده ثروتمندان جدید و طبقه متوسط در حال ظهور از محله‌های قدیمی رخت برمی‌کشیدند و در مناطق جدید اسکان می‌یافتند. البته افزایش جمعیت ساکنان بومی از طریق زاد و ولد طبیعتاً فضای قابل توجهی برای کارگران مهاجر باقی نمی‌گذاشت و به علل و دلایلی که در ادامه توضیح داده خواهد شد، مشکل مسکن کارگران مهاجر همچنان گسترش یافت و نهایتاً به تحقق ساختار طبقاتی شهر کمک کرد.

۴. وضعیت مسکن کارگران

در این دوره، کارگران عمدتاً فاقد منزل شخصی و مستأجر بودند. اگرچه کارگران شاغل در بخش صنایع و کارخانه‌های دولتی نسبت به سایر کارگران وضعیت بهتری داشتند، با وجود این، دولت از دادن خانه به کارگرانی که عائله‌مند بودند به علت کمبود مسکن اجتناب می‌ورزید (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۱: ۱). تعداد خانه‌های ساخته شده برای کارگران با توجه به خیل عظیم کارگران مهاجر به شهرهای بزرگ صنعتی کافی نبود (فلور، ۱۳۷۱: ۱۴۷ و ۱۴۸). شرکت نفت به علت کمبود خانه در تأمین مسکن برای کارگران خود با مشکل مواجه شده بود (نامه مردم، ۱۳۲۶، ش ۷۵: ۴). در کارخانه سیمان تهران با اینکه بسیاری از کارگران واجد شرایط دریافت خانه بودند به آنها خانه‌ای تعلق نگرفت؛ به همین دلیل مجبور شدند در نواحی دور از کارخانه نظیر شهر ری و شهریار زندگی کنند (روزنامه کار، ۱۳۲۵-۱۳۲۸، ش ۱۸، ۱۹، ۲۰: ۱۷).

نگاهی به تعداد واحدهای ساخته شده برای کارگران در این دوره که اغلب دو اشکوبه‌ای بود حاکی از کمبود تعداد این واحدها نسبت به شمار کارگران فعال در شهرهای بزرگ صنعتی است:

نام کارخانه	تعداد واحد ساخته شده
کارخانجات سلطنت آباد	۷۰ دست
کارخانجات شیمیایی پارچین	۵۰ دست
کارخانه مسلسل سازی	۷۰ دست
کارخانه شهباز	۴۰۰ دست
کارگران قورخانه	۶۰ دست
زغال سنگ شمشک	۳۶ دست

عدم توازن میان تعداد خانه‌های ساخته شده و شمار کارگران فعال در شهرهای بزرگ از دید محمدرضا شاه پهلوی نیز در جریان بازدید از کارخانه‌های اصفهان مغفول نماند. پس از آنکه معتمدی رئیس اداره کار اصفهان گزارش خویش مبنی بر ارائه خدمات و تسهیلات به کارگران، از جمله ساخت ۶۰ واحد مسکونی سه طبقه در یک زمین ۱۶ هزار متری را تقدیم محمدرضا شاه پهلوی کرد، شاه در جواب وی اظهار داشت « این قدم برای اول خیلی خوب است ولی نباید به همین ۶۰ خانه اکتفاء کرد. بایستی این عمل مفید را توسعه داد و مرتباً به ساختمان‌ها اضافه کرد» (روزنامه کار، ۱۳۲۵-۱۳۲۸، ش ۲۱ و ۲۲: ۹). سپس شاه پلاک نقره مخصوصی که به همین منظور طراحی شده بود را به نشانه افتتاحیه کوی کارگران اصفهان در محل نصب کرد (کارگران ایران، ۱۳۲۷، ش ۱۲۵: ۴).

در مناطق نفت‌خیز نظیر آبادان در زمینه مسئله مسکن بین کارگران ایرانی و خارجی تبعیض کاملاً آشکاری حکمفرما بود. این مسئله تبدیل به یکی از عوامل تنش‌زا بین شرکت نفت و کارگران ایرانی گردید (رستم‌پور، ۱۳۹۸/۴۳: ۵۶، ۶۵ و ۶۶ و معتقدی، ۱۴۰۰/۱۱: ۱۱-۱۳). درحالی که یک کارگر تازه‌وارد انگلیسی در بهترین منطقه صاحب‌خانه می‌شد، به کارگران ایرانی تنها پس از ۱۶ سال به شرط آن که حقوق دریافتی‌اش کمتر از ۵۰ ریال نباشد خانه محقری واگذار می‌شد (رهبر، ۱۳۲۵، ش ۶۹۲: ۶). بسیاری از کارگران شرکت در چادر و یا در خانه‌های کوچک گلی در جنوب شرقی پالایشگاه که « مثل سربازخانه ردیف شده» و معروف به « کولی‌لاینها» بود ساکن شده بودند (رستم‌پور، ۱۳۹۸/۴۳: ۶۱). در منطقه آقاجاری « در وسط کوهها و بیابان‌های بی‌آب و علف، کارگران با سنگ دایره‌ای ساخته و با عائله‌شان» در آنجا زندگی می‌کردند؛ برخی دیگر از کارگران در «چادرهایی که از دود و کثافت سیاه و پاره‌پاره بود و هر یک محل سکونت تا سی نفر زن و بچه و مرد می‌باشد گوسفندوار بدون

تبیین وضعیت مسکن کارگران و ... (حسین احمدزاده نودیجه و قباد منصوربخت) ۵۱

فرش و بالاپوش روی زمین در چادرها می‌خوابیدند» (رهبر، ۱۳۲۵، ش ۷۲۷: ۴؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۶۳: ۱). در چالوس خانه‌هایی که به کارگران اختصاص داده بودند در آغاز «به عنوان آسایشگاه بیماران ساخته شده بود» (رهبر، ۱۳۲۲، ش ۱۴۶: ۱).

اجاره‌خانه‌ها در دهه ۲۰ شمسی با توجه به نرخ تورم، دستمزد پایین کارگران، گرانی کالا و اجناس، بیکاری فصلی کارگران و سایر مخارج زندگی برای کارگران بسیار سرسام آور شده بود (ظفر، ۱۳۲۴، ش ۱۸۳: ۱؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۱: ۱؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۲۰: ۴؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۱: ۱؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۳۸: ۱؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۴۱: ۳ و ۴؛ ارزش کار، ۱۳۳۰، ش ۶: ۱ و ۴). برخی از کارگران عیال‌وار به دلیل بالا بودن اجاره‌خانه، در سردابه‌های نمناک و اتاقی که تنها یک درب به خارج داشت زندگی می‌کردند (صدای کارگران، ۱۳۳۰، ش ۵، ۱۳۳۰: ۲ و ۳). صاحب‌خانه‌ها منازل خود را با هر نرخی دوست داشتند به کارگران کرایه می‌دادند و «اداره تعدیل اجاره‌ها هم به جز یک چیز دلخوش کن چیز دیگری» نبود (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۱: ۱). در حالی که دولت اجاره یک اتاق ۲ متری به همراه آب و برق را ۵۱ ریال تعیین کرده بود، ولی یافتن یک اتاق کوچک که حتی فاقد آب و برق بود در برخی از مناطق نفت‌خیز، نظیر آبادان کمتر از ۱۰۰۰ ریال عملاً غیر ممکن بود (کارگر آزاد، ۱۳۳۱، ش ۱۳: ۲). ۹۹٪ این خانه‌های استیجاری اغلب «فاقد قوای حفظ الصحه بود[ند]» (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۱: ۱).

منازل کارگری در این دوره با الفاظ و اصطلاحاتی نظیر «خرابه» و «گاودانی‌های بی در و پیکر» (ارزش کار، ۱۳۳۲، ش ۲۹: ۱)؛ «بیغوله و غارهای زیر زمینی» (صدای کارگران، ۱۳۳۰، ش ۵: ۱؛ رهبر، ۱۳۲۴، ش ۶۰۸: ۴؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۸۴: ۲)؛ «حلیی آبادها» (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۴۱۲: ۲)؛ «خانه‌های گلین و محقر» و «کلبه‌های گلی مخروبه‌ای» (ارزش کار، ۱۳۳۲، ش ۲۹: ۱؛ کارگر آزاد، ۱۳۳۲، ش ۷۲: ۳)؛ «دخمه‌های گلی و پر از زباله» (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۴۶: ۲)؛ «لانه مرغ» (نامه مردم، ۱۳۲۶، ش ۱۶۸: ۲؛ رهبر، ۱۳۲۱، ش ۲۲: ۲)؛ «آغل گوسفند» (رهبر، ۱۳۲۵، ش ۶۹۴: ۶؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۶۳: ۱؛ ارزش کار، ۱۳۳۲، ش ۲۹: ۱)؛ «کاغذآباد» (رستم‌پور، ۱۳۹۸/۴۳: ۶۱)؛ «کلبه‌های محقر و گل اندود» (رهبر، ۱۳۲۵، ش ۷۵۶: ۱؛ رهبر، ۱۳۲۵، ش ۸۰۸: ۳) و کلبه‌های محقری که «پست‌تر از آشیانه سگ انگلیس‌ها» بود (شاگری، بی‌تا/ ۲۲: ۱۴۰). توصیف شده است. این اصطلاحات که به صورت مکرر و متناوب در روزنامه‌های معاصر با این دوره به کار رفته حاکی از وضعیت نابسامان خانه‌های کارگری در این دوره است.

در تهران کارگران عمدتاً ساکن جنوب شهر بودند و در محله‌هایی زندگی می‌کردند که در افواه به «سرکوره‌ها» معروف بود (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۱: ۱). در برخی از مناطق تهران کارگران به همراه عائله خویش در تونل‌ها و غارها می‌خوابیدند (رهبر، ۱۳۲۳، ش ۲۵۵: ۲؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۱: ۱). خانه‌های جنوب شهر تهران بیشتر شبیه گودال بود؛ سوراخ‌هایی که با پرده و پتوی پاره پوشیده شده بود و چند متر پارچه ژنده و پوشیده هم وجود داشت که به عنوان فرش و تشک استفاده می‌شدند (کارگران ایران، ۱۳۲۷، ش ۱۴۹: ۱). کارگران بی‌خانمان در کاروانسراها و یا در مجاورت طویله و محل نگهداری اسب، الاغ و گوسفند که آکنده از بوی تعفن و مگس بود زندگی می‌کردند (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۱: ۱؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۴۶: ۲).

بین تعداد خانوار ساکن در منازل کارگری و وسعت و اندازه این خانه‌ها تناسب وجود نداشت. تعداد کارگران ساکن در این اتاق‌ها بسیار بیشتر از حد متعارف بود (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۱: ۱؛ نامه مردم، ۱۳۲۶، ش ۱۶۸: ۲؛ کارگران ایران، ۱۳۲۷، ش ۱۴۹: ۱). طبق گزارش‌های موجود در برخی از این خانه‌ها پانزده و حتی هجده خانوار هم سکونت داشتند (رهبر، ۱۳۲۱، ش ۲۲: ۲). به نقل از یکی از ساکنین این خانه‌های کارگری که ۱۸ خانوار در آن سکونت داشتند تنها دو مستراح کوچک برای این جمعیت زیاد تعبیه شده بود؛ به گونه‌ای که هر یک از ساکنین برای استفاده از مستراح باید از ساعت چهار صبح بیدار می‌شدند و نوبت می‌گرفتند (ارزش کار، ۱۳۳۲، ش ۲۹: ۱). یزدی در وصف تعداد خانوار زیاد و اسفناک خواندن وضعیت این منازل کارگری می‌نویسد «اغلب چندین نفر آنها در یک اطاق تاریک و مرطوب و ارزان و در محله‌های کثیف و پر از گرد و خاک شهر منزل می‌کنند» (رهبر، ۱۳۲۱، ش ۵: ۴).

بسیاری از این خانه‌ها، بنابر اظهار یکی از شاهدان عینی، بیشتر از آنکه شبیه «خانه» باشد، مانند «لانه» مرغی بود «که با سر هم گذاشتن گل درست شده» بود (نامه مردم، ۱۳۲۶، ش ۱۶۸: ۲؛ رهبر، ۱۳۲۱، ش ۲۲: ۲؛ کارگر آزاد، ۱۳۳۱، ش ۴۵: ۱). نقشه ساختمانی خانه‌ها هم چندان ایده آل نبود (نامه مردم، ۱۳۲۶، ش ۷۵: ۴). از در و دیوار خانه‌ها آب می‌چکید و تار عنکبوت و بوی تعفن همه جا را فراگرفته بود، به طوری که آدم دچار سرگیجه می‌شد (رهبر، ۱۳۲۱، ش ۲۲: ۲). برخی از این خانه‌ها به دلیل رطوبت و نم ناشی از باران و تکرر وقوع زلزله آجرهایش فرو ریخته بود و راه پله‌هایش با تپه خاک هیچ‌گونه تفاوتی نداشت (رهبر، ۱۳۲۱، ش ۲۲: ۲). گچ دیوارهای این خانه‌ها اغلب ریخته و آجرهای حیاط شکسته بود. حیاط خانه‌ها نامسطح و پر از چاله و درب و پنجره‌ها کج و معوج بود. پنجره‌ها اکثراً شیشه نداشتند (ظفر،

تبیین وضعیت مسکن کارگران و ... (حسین احمدزاده نودیجه و قباد منصوربخت) ۵۳

۱۳۲۵، ش ۳۲۰: ۴؛ به همین دلیل در اثر بارش باران و نفوذ آب، بسیاری از خانه‌ها، به ویژه در مناطق شمالی کشور، غیرقابل سکونت شده بودند (رهبر، ۱۳۲۲، ش ۱۴۶: ۱).

درب خانه‌های کارگران در برخی مناطق بسیار نازک بود و از «حلبی بشکه‌های روغنی اوراق شده ساخته شده» بود (رهبر، ۱۳۲۵، ش ۸۵۵: ۳). در بعضی از محلات نیز درب خانه‌ها طوری تعبیه شده بود که بین آن‌ها حداقل دو بند انگشت فاصله وجود داشت؛ به نحوی که در فصل زمستان اگر کاغذ یا پارچه بین درها نمی‌گذاشتند سرما بی‌رحمانه وارد اتاق می‌شد. پشت بام‌ها اغلب کاه‌گلی بودند و در روزهای بارانی و برفی اکثراً چکه می‌کرد. به علت پوسیدگی تیرهای سقف، در روزهای برفی «هر ساعت طاق عده زیادی از خانه‌ها پایین می‌آمد و باعث قتل و زخمی شدن مردم» می‌شد (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۲۰: ۴). گزارش‌هایی از فروریختن دیوار گلی یک خانه در اثر بارش باران و جان باختن یکی از اعضای خانواده‌های کارگران در این دوره ثبت شده است (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۴۱۲: ۲). یک‌بار نیز در اثر بارش زیاد باران که احتمالاً در مهر ماه یا آبان ۱۳۲۵ به وقوع پیوسته بود، حدود پانزده هزار نفر از کارگران آبادان به علت نامناسب بودن مصالح و فروریختن سقف منازل خود بی‌خانمان شده بودند؛ از همین رو، شب‌ها در خیابان و زیر نخل خرما می‌خوابیدند و یا اینکه به خرابه‌ها پناه برده بودند (رهبر، ۱۳۲۵، ش ۸۵۵: ۳).

اتاق‌های منازل کارگری در این دوره به قدری تنگ و تاریک توصیف شده است که نفس کشیدن در آن بسیار مشکل بود (رهبر، ۱۳۲۳، ش ۲۵۵: ۲؛ رهبر، ۱۳۲۴، ش ۵۲۷: ۲؛ رهبر، ۱۳۲۴، ش ۶۰۸: ۴؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۴۱: ۳ و ۴). خانه‌های واگذار شده از سوی شرکت نفت که بیشترین تعداد منزل مسکونی را در اختیار کارگران ایرانی خود نسبت به سایر صنایع در ایران قرار داده بود تنها دو اتاق داشت که فقط یک اتاق آن دارای پنجره بود (نامه مردم، ۱۳۲۶، ش ۷۳: ۴). خانه‌های کارگرنشین در آبادان عمدتاً دو نفری بودند. این خانه‌ها در واقع «یک چهار طاق کاهگلی - مستطیل شکل با یک طاق و دو در جداگانه» بودند که در هر اتاق یک خانواده زندگی می‌کرد. در داخل این چهار طاقی یک دیوار نیمه‌کاره از کاهگل ساخته شده بود. قسمت بالای آن باز بود و دو اتاق به هم راه داشت. هر دو اتاق تنها با یک لامپ مشترک که در بالای همان دیوار نیمه‌کاره نصب شده بود روشن می‌شد (رهبر، ۱۳۲۵، ش ۶۹۴: ۶؛ رهبر، ۱۳۲۵، ش ۷۵۶: ۲).

برخی از اتاق‌های خانه‌های کارگری طوری ساخته شده بودند که اصلاً نور آفتاب به آنها نمی‌تابید (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۲۰: ۴). بالعکس، در مناطق جنوب کشور، سکونت در حلبی‌آبادها

در فصل تابستان به دلیل حرارت و داغی بیش از حد عملاً غیر ممکن بود (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۴۱۲: ۲). هیئت ناظر انگلیسی که برای بررسی دلایل و اعتصابات آقاجری در سال ۱۳۲۵ / ۱۹۴۶ به این منطقه آمده بود طی گزارشی خانه‌های کارگران این منطقه را به «بیغوله‌های دو اتاقه گرم و تهوع آوری» تشبیه کرد که طول و عرض آن دو متر و نیم در دو متر و نیم است. طبق این گزارش «در این مربع‌های شش متری اغلب چهار نفر، شش نفر و گاهی هفت نفر زن و مرد و بچه و پیرزن زندگی می‌کنند. یعنی شب‌ها روی هم می‌غلتنند و روزها در دامن همدیگر می‌نشینند و در گرمای تابستان مثل پرندگانی که در یک قفس تنگ افتاده باشند لاله می‌زنند». در برخی از این به اصطلاح خانه‌ها، دو دیوار بلند مقداری از فضای خانه را اشغال کرده بود که بیشتر شبیه سوراخ بود؛ «این سوراخ‌ها حمام است - حمامی که آب ندارد» (رهبر، ۱۳۲۵، ش ۷۴۵: ۲).

زندگی در بعضی از خانه‌ها نیز در فصل زمستان به علت برف و بوران و در تابستان به دلیل گند تعفن و مگس امکان پذیر نبود (ارزش کار، ۱۳۳۲، ش ۲۹: ۱). به علت وجود آب انبارهای قدیمی در حیاط این خانه‌ها تعفن همه جا را فراگرفته بود (رهبر، ۱۳۲۱، ش ۲۲: ۲). معابر و محل تردد در محلات کارگری پر از چاله و گودال بود (ارزش کار، ۱۳۳۲، ش ۳- ۲۹: ۱) در بعضی مناطق نظیر جلیل آباد اصفهان که یکی از مناطق کارگرنشین شهر رضا بود کوچه‌ها بیشتر شبیه دالانی تنگ و تاریک بود که رهگذران برای عبور و مرور باید از جداره دیوار کمک می‌گرفتند (رهبر، ۱۳۲۱، ش ۲۲: ۲). این کوچه‌ها و معابر به علت عدم رسیدگی شهرداری اغلب «تبدیل به زیاله‌دانی» شده بود (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۲۰: ۴). ساکنین به علت خرابی معابر، همواره از گل و لای فصل زمستان و گرد و خاک تابستان می‌نالیدند و به بلدیة عریضه می‌فرستادند (ارزش کار، ۱۳۳۲، ش ۳- ۲۹: ۲؛ رهبر، ۱۳۲۵، ش ۸۵۵: ۳؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۴۱۲: ۲). باوجود این، زمانی که بیش از پنج هزار نفر از اهالی و ساکنین خیابانهای نواب، سالار، خاکبار، خرمشهر و کبریت سازی از شهرداری تهران درخواست آسفالت و برق‌رسانی به این محله‌ها را کردند شهرداری تا مدت‌ها به تقاضای آنها توجهی نکرد (کارگر آزاد، ۱۳۳۱، ش ۲۵: ۲).

در حالی که کارگران اروپایی برخی از صنایع، نظیر صنعت نفت دارای تمام امکانات بهداشتی و رفاهی نظیر برق و باد بزن الکتریکی بودند و جلوی منازلشان چمن‌کاری شده و مزین به اشجار و گل‌های گوناگون و هر منزل دارای باغبانی اختصاصی بود، کوی‌های کارگران ایرانی حتی از حداقل امکانات لازم برخوردار نبودند (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۶۴: ۲؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش

تبیین وضعیت مسکن کارگران و ... (حسین احمدزاده نودیجه و قباد منصوربخت) ۵۵

۴۱۲: ۲). منوچهر فرمانفرمایان که به مقایسه بین مناطق کارگرنشین ایرانی و بریتانیایی پرداخته می‌نویسد: کارگران ایرانی «هیچ چیزی ندارند. نه یک حمام، نه حتی یک درخت و یک فلاسک چای؛ در حالی که در سمت انگلیسی گل، استخر و تنیس و باشگاه وجود دارد» (رستم‌پور، ۱۳۹۸/۴۳: ۶۱).

خانه‌های کارگران ایرانی در این دوره اغلب «خانه‌های گلین و محقر» و «کلبه‌های گلی مخروبه‌ای» توصیف شده است که از کلیه وسایل حیاتی محروم بودند (ارزش کار، ۱۳۳۲، ش ۲۹: ۱؛ کارگر آزاد، ۱۳۳۲، ش ۷۲: ۳). اسباب و اثاثیه بعضی از منازل کارگری تنها شامل «یک گونی پاره‌پاره و چند قوطی و چندین شیشه لیمنادی سر شکسته» بود (کارگر آزاد، ۱۳۳۱، ش ۴۵: ۱). به نقل از برخی از شاهدان، بعضاً چند خانوار با یکدیگر در بیگوله‌های دور و در سردابه‌های نمناک و اتاقی که فقط یک درب داشت زندگی می‌کردند. در محیط زندگی آن‌ها چیزی که قابلیت ذکر کردن داشته باشد وجود نداشت. خانه‌ها اغلب محقر و کف اتاق با یک قطعه حصیر و چند گلیم که از شدت فرسودگی و کهنگی شبیه به سطح زمین شده بود مفروش شده بود. چند تکه کهنه نیز که گویا رختخواب بودند در این خانه‌ها به چشم می‌خورد (صدای کارگران، ۱۳۳۰، ش ۵: ۱-۳؛ کارگران ایران، ۱۳۲۷، ش ۱۴۹: ۱).

فقدان امکانات بهداشتی، آب لوله‌کشی، برق، سیستم نامناسب فاضلاب، خرابی مستراح‌ها، سستی بنا و چکیدن آب از پشت بام از معضلات اساسی کوی‌ها و محله‌های کارگری ذکر شده است (ظفر، ۱۳۲۴، ش ۱۸۳: ۱؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۲۰: ۴؛ کارگر آزاد، ۱۳۳۱، ش ۹: ۳؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۱: ۱). به عنوان مثال، در احمدآباد آبادان که منطقه‌ای صرفاً کارگرنشین بود آب آشامیدنی برای خوردن وجود نداشت (نامه مردم، ۱۳۲۶، ش ۱۲۴: ۴). برخی از این خانه‌های کارگری در مناطق نفتی حتی از امکاناتی نظیر آب لوله‌کشی شده و برق نیز محروم بودند (نامه مردم، ۱۳۲۶، ش ۱۶۸: ۲؛ رهبر، ۱۳۲۵، ش ۸۵۵: ۳؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۴۱۲: ۲). به همین دلیل، کارگران مجبور بودند از آب غیرقابل شرب استفاده کنند (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۴۱۲: ۲). آب راهه‌های مناطق کارگرنشین مولد پشه مالاریا و انواع و اقسام میکروب و بیماری‌های مسری بود (ارزش کار، ۱۳۳۲، ش ۲۹: ۱). مستراح منازل کارگران اغلب پر شده بود. آنقدر در تخلیه آن‌ها بعضاً کوتاهی می‌شد که فرومی‌ریخت و باعث خرابی منزل و قتل اهالی خانه می‌شد (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۲۰: ۴). بوی تعفن مستراح‌ها که اغلب در مجاورت اتاق‌ها ساخته شده بود کارگران منطقه آقاجری را به ستوه آورده بود (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۶۴: ۲). استفاده از مستراح‌های مشترک یکی از عوامل نارضایتی کارگران در این دوره ذکر شده است (نامه مردم، ۱۳۲۶، ش ۷۵: ۴).

آن دسته از محلات کارگری نظیر کوی کارگران شرکت سیمان هم که دارای آب و برق بودند از سایر امکانات نظیر باشگاه و مسجد محروم بودند (کار، ۱۳۲۵-۱۳۲۸: ۱۸). در برخی از مناطق کارگرنشین آقاجری حتی یک مغازه که ساکنین آن بتوانند مایحتاج روزانه خویش را تأمین کنند وجود نداشت (نامه مردم، ۱۳۲۶، ش ۷۳: ۴). در مناطق نفتی، کارگران ایرانی از هرگونه وسایل تفریحی نظیر باغ، گردشگاه، سینما و کتابخانه عمومی محروم بودند (ظفر، ۱۳۲۴، ش ۱۸۳: ۱؛ رهبر، ۱۳۲۵، ش ۶۹۲: ۶؛ رهبر، ۱۳۲۵، ش ۷۴۷: ۲). بهانه شرکت از عدم ساخت کتابخانه، بیسوادی کارگران این منطقه ذکر شده است (رهبر، ۱۳۲۵، ش ۸۵۵: ۳) که خود گویای یکی از علل ناآگاهی و بیسوادی بخش کثیری از کارگران ایرانی صنعت نفت بود (احمدزاده و منصوربخت، ۱۴۰۱/ ۱: ۳-۲۵).

در بعضی از مناطق، فاصله محله‌های کارگرنشین از محل کار کارگران بسیار دور بود و کارگران مجبور بودند برای رسیدن به محل کار مسافت زیادی را پای پیاده طی کنند (نامه مردم، ۱۳۲۶، ش ۷۳: ۴؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۴۱: ۳). در معدن زغال سنگ شمشک از کامیون برای جابه‌جایی کارگران استفاده می‌کردند (روزنامه کار، ۱۳۲۵-۱۳۲۸، ش ۲۷، ۲۸ و ۲۹: ۲۶).

روزنامه کار، ۱۳۲۵-۱۳۲۸، ش ۲۷، ۲۸ و ۲۹: ۲۶

تبیین وضعیت مسکن کارگران و ... (حسین احمدزاده نودیجه و قباد منصوربخت) ۵۷

وضعیت بهداشتی مناطق کارگرنشین نیز در این دوره بسیار وخیم توصیف شده است. اتاق و محل سکونت کارگران پر از میکروب بود (رهبر، ۱۳۲۴، ش ۵۲۷: ۲). بعضی از کوی‌های کارگری نظیر راه آهن فاقد حتی یک بهداری کوچک بودند به نحوی که ساکنین آن برای خرید یک قرص و آمپول مجبور بودند مسافت دور و درازی را برای رسیدن به پست‌های بهداری طی کنند (ارزش کار، ۱۳۳۱، ش ۱۳: ۴؛ ارزش کار، ۱۳۳۲، ش ۳-۲۹: ۲).

ساکنین بعضی از محلات کارگری جنوب شهر به دلیل فقدان سیستم فاضلاب مجبور به تحمل انواع کثافت بودند. در محله‌های کارگرنشین ایرانی صنعت نفت نظیر احمدآباد و بهمنشیر اغلب راه‌های فاضلاب سرباز و بوی تعفن همه منطقه را فرا گرفته بود (ظفر، ۱۳۲۴، ش ۱۸۳: ۱؛ رهبر، ۱۳۲۵، ش ۶۹۲: ۶؛ رهبر، ۱۳۲۵، ش ۷۴۷: ۲). به همین علت اغلب به بیماری عفونی مبتلا می‌شدند. وجود حشرات موذی نظیر پشه و مگس ساکنین مناطق کارگرنشین را به ستوه آورده بود (ارزش کار، ۱۳۳۱، ش ۱۳: ۴؛ ارزش کار، ۱۳۳۲، ش ۲۹: ۱؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۴۱۲: ۲). حداکثر امکانات موجود برای کارگران منطقه آقاجری به منظور استتار خانواده و جلوگیری از ورود پشه به محل اقامت خویش استفاده از «گونی‌های پاره‌پاره» بود (رهبر، ۱۳۲۵، ش ۷۲۷: ۴؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۶۳: ۱). آب انبارها و حوض‌های موجود عمده‌تاً بوی تعفن می‌دادند. این مسئله به دلیل بی‌توجهی شهرداری، سلامتی مردم منطقه را به شدت تحت تاثیر قرار داده بود (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۳۲۰: ۴).

آلودگی محل سکونت، تجمع تعداد زیاد خانوار ساکن در کوی‌های کارگری، فضای محدود، تاریکی و رطوبت خانه‌های کارگران، کثیفی البسه و عدم امکان استحمام مرتب بدن به دلیل فقدان حمام عمومی در محله‌های کارگرنشین در این دوره باعث سرایت و ازدیاد امراض عفونی نظیر سل، خناق و منتزیت شده بود که در مقاله دیگری به طور مفصل و مبسوط به آن پرداخته شده است (احمدزاده و منصوربخت، ۱۴۰۱/۵۶: ۱۵-۴۱).

۵. تکاپوهای دولت، احزاب و جراید برای ساخت مسکن

در پی حمله متفقین به ایران و سقوط رضاشاه و فضای نسبتاً باز سیاسی، احزاب چپ‌گرا و حامی طبقه کارگر فعالیت‌های خویش را مجدداً پس از یک وقفه تقریباً ده ساله به منظور کسب کرسی‌های مجلس و بهبود وضعیت حقوقی و اجتماعی کارگران آغاز کردند. از جمله مهم‌ترین این حقوق می‌توان به مسئله آموزش، بهداشت و مسکن کارگران در دهه بیست اشاره کرد.

برخلاف مسئله آموزش و بهداشت کارگران که از پیش از انقلاب مشروطیت در رسایل، جراید و آثار روشنفکران دست کم به لحاظ نظری به آن پرداخته شده بود و در قوانین کار مصوب همواره فصلی را به این موضوعات اختصاص داده بودند و حتی آئین‌نامه‌های جداگانه‌ای را به منظور بهبود وضعیت آموزش و بهداشت وضع کرده بودند، به مسئله مسکن کارگران جز به صورت بسیار جسته و گریخته اشاره‌ای نشده بود. درواقع، تا سال ۱۳۲۷/۱۹۴۸ هیچ قانونی در راستای تأمین مسکن برای کارگران وضع نشد؛ در قوانین کار مصوب نیز هیچ فصل، بند و تبصره‌ای به مسکن کارگران اختصاص داده نشده بود (احمدزاده و منصوریخت، ۱۳۹۸/۲۹: ۴۰-۶؛ احمدزاده و منصوریخت، ۱۴۰۱/۱: ۳-۲۵؛ احمدزاده و منصوریخت، ۱۴۰۱/۵۶: ۱۵-۴۱).

روزنامه کارگران ایران معتقد بود از آنجا که نمایندگان و واضعان قانون همگی دارای چندین خانه بودند و دغدغه تأمین مسکن برای خود، خویشان و نزدیکانشان را نداشتند به مسئله مسکن در قانون کار توجهی نکردند. نویسنده نامعلوم این ستون اظهار می‌دارد: نمایندگان که «نه یک اتاق گرم! نه دو اتاق گرم! ۵ طبقه اتاق گرم و نرم، دارای چند نوع پالتو و اتومبیل [هستند]؛ اینها قانون کار را مطالعه و تصویب می‌نمایند!» (کارگران ایران، ۱۳۲۷، ش ۱۴۹: ۱)

اگرچه، از همان نخستین روزهای خروج رضا شاه از کشور، دولت‌های وقت به منظور تبلیغات و تحت فشار احزاب و فعالان سیاسی طرح‌هایی را به منظور خانه‌دار کردن کارگران ارائه کردند و حتی شرکت بیمه نیز در این زمینه پیشگام گردید و مقدمات شروع کار از هر حیث فراهم شد، ولی به محض تغییر کابینه‌ها که عمر آنها در این دوره بسیار کوتاه بود، این طرح‌ها نیز به بوته فراموشی سپرده می‌شد (رهبر، ۱۳۲۱، ش ۳۴: ۱). می‌توان گفت: موضوع خانه‌دار ساختن کارگران برای دولت‌ها بیشتر جنبه تبلیغاتی داشت. به عنوان مثال، در زمان نخست وزیر زاهدی دولت با شور و هیاهو در جریان یک حرکت نمایی از کارگران خواست تا به وزارت کار مراجعه و پس از تکمیل پرسشنامه و سپردن ودیعه به بانک در قرعه‌کشی خانه‌هایی که به منظور تقسیم بین کارگران در نظر گرفته بودند شرکت کنند. گروهی از کارگران حتی گلیم، دیگ و آخرین اموال خویش را به منظور تکمیل سپرده نزد بانک ملی «به امید اینکه بتوانند برای خود و خانواده‌شان سرپناهی تهیه کرده و از فشار و ناز و غمزه مالکین بی انصاف» آسوده گردند به فروش رساندند؛ اما نتیجه چندان رضایت بخش نبود. کارگران پس از بارها مراجعه به وزارت کار و تعاون و نگرفتن پاسخ درخور، ودایع خود را پس گرفتند و خانه‌ای به آنها تعلق نگرفت (کارگر آزاد، ۱۳۳۲، ش ۷۰: ۲).

وضعیت بد مسکن کارگران، وعده‌های پوچ و عدم انجام تعهدات ارائه شده از سوی دولت و کارفرمایان بخش خصوصی و ناکام ماندن طرح‌های خانه‌دار کردن کارگران باعث شد مسئله ساخت و تهیه مسکن از سوی احزاب، جراید و کارگران تبدیل به یک مطالبه عمومی گردد (رهبر، ۱۳۲۵، ش ۷۵۲؛ رهبر، ۱۳۲۵، ش ۷۶۴؛ رهبر، ۱۳۲۵، ش ۸۱۳؛ ظفر، ۱۳۲۴، ش ۲۰۰؛ ظفر، ۱۳۲۴، ش ۲۰۲؛ ظفر، ۱۳۲۴، ش ۲۰۵؛ ظفر، ۱۳۲۴، ش ۲۰۷؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۴۲؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۴۸؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۶۵؛ کارگر آزاد، ۱۳۳۰، ش ۶ و ۷؛ کارگر آزاد، ۱۳۳۱، ش ۹ - ۴۶؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۶۵؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۶۶؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۶۷).

بدون تردید حل مشکل مسکن برای کارگران ضرورتی انکارناپذیر داشت. چرا که سلامت جسمی و روانی و مصون ماندن از بسیاری از آسیب‌های اجتماعی با این مشکل همبستگی کامل داشت. به همین دلیل بعضی از فعالان حوزه کارگری در این دهه بر این باور بودند که ساخت و تهیه مسکن حتی از توسعه بهداشت و بسط فرهنگ و آموزش برای کارگران مهم‌تر است (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۱). اتحادیه سندیکای کارگران ایران موسوم به اسکی مهم‌ترین مسئله کارگران را تهیه مسکن برای آنها می‌دانست و معتقد بود «این موضوع اساسی‌ترین کارهائی است که هیئت مدیره و هیئت مرکزی باید اقدام نماید زیرا کارگری که خانه نداشته باشد هر چه به او بدهیم و از هر نعمتی بهره‌مندش کنیم باز در زحمت بوده و دائماً شکایت دارد» (کارگران ایران، ۱۳۲۷، ش ۱۴۴، ص ۴).

برخی خواهان تعدیل اجاره منازل کارگران و فروش زمین به صورت اقساطی به ایشان گردیدند (ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۳۳). به همین دلیل، به منظور حل معضل مسکن و اجاره‌نشینی کارگران که بخش اعظم درآمد ناچیز آنها را بلعیده بود، حامیان جنبش کارگری خواستار تقسیم اراضی «مسلوب المنفعه» دولت بین کارگران و تخصیص اعتبار به بانک‌های رهنی جهت ساخت خانه برای آنها شدند (کارگر آزاد، ۱۳۳۲، ش ۶۶؛ او ۳؛ کارگر آزاد، ۱۳۳۲، ش ۶۸). برخی از روزنامه‌ها شعارهایی نظیر «تقسیم اراضی دولتی بین کارگران و ساختمان خانه‌های کارگری به خرج کارفرمایان»؛ «برای معلمان و کارکنان و کارگران دولت در سراسر کشور خانه بسازید» و «باید هر چه زودتر برای کارکنان و کارگران دولت در سراسر کشور خانه ساخته شود» را به طور متناوب در شماره‌های مختلف درج کردند و از دولت خواستند اقدامات عاجلی در این زمینه به عمل بیاورد (ارزش کار، ۱۳۳۰، ش ۵؛ ارزش کار، ۱۳۳۰، ش ۶؛ کارگر آزاد، ۱۳۳۱، ش ۳۲؛ کارگر آزاد، ۱۳۳۲، ش ۶۸؛ ص ۱).

اتحادیه کارگران ایران در بند دوم اساسنامه خویش و همچنین اتحادیه کارگران سیلو خواهان بالا بردن دستمزد و تهیه خانه‌هایی جنب کارخانه‌ها برای کارگران شدند. آنها اعلام کردند در صورتی که فاصله منازل کارگران از محل کارخانه بیشتر از یک کیلومتر باشد کارفرما موظف است مصارف حمل و نقل و کرایه مسکن را به آنها بپردازد (رهبر، ۱۳۲۱، ش ۲۶: ۳؛ رهبر، ۱۳۲۲، ش ۱۲۸: ۲؛ رهبر، ۱۳۲۲، ش ۱۲۹: ۲؛ رهبر، ۱۳۲۵، ش ۷۴۹: ۲؛ ظفر، ۱۳۲۵، ش ۲۷۰: ۳). برخی از احزاب از جمله حزب کار ساخت «منازل سالم و روشن و نامرطوب با آب کافی و پاک و لوازم اولیه زندگانی» را در مرامنامه خویش گنجانده (پند، ۱۳۲۳، ش ۳: ۳). بعضی از فعالان، تأسیس بانک تعاونی کارگران را برای کمک و معاضدت به کارگران و ساخت خانه‌های مسکونی پیشنهاد دادند (صدای کارگران، ۱۳۳۰، ش ۱۴: ۱). روزنامه‌های دارای گرایش‌های کمونیستی با تشریح وضعیت مسکن کارگران در شوروی و مقایسه با وضعیت کارگران در ایران، در صدد آگاهی بخشیدن به آنها در این زمینه برآمدند (رهبر، ۱۳۲۱، ش ۲۰: ۳). حاصل این اقدامات افزایش مطالبات عمومی بود.

با افزایش مطالبات عمومی، صدور قطعنامه‌های مکرر توسط احزاب، تبلیغات قلمی و بالا گرفتن اعتصابات کارگران به منظور بهبود وضعیت حقوقی خویش، دولت قوانین و آیین‌نامه‌های مختلفی را به منظور بهبود وضعیت کارگران به تصویب رساند. در حوزه مسکن، طبق ماده ۷ قانون بودجه ۱۳۲۷ «دایر بالزام کارفرمایان در ساختن خانه‌های کارگری»، کارفرمایان موظف شدند برای کارگران خویش خانه بسازند (کارگران ایران، ۱۳۲۷، ش ۱۴۵: ۱). از همین رو، دولت به پیشنهاد خسرو هدایت دبیر کلی اسکی - (معمدی، بی‌تا: ۴۳ و ۴۴) در ۱۹ اسفندماه سال ۱۳۲۷ به موجب تبصره ۳ «قانون اجازه افزایش سرمایه بانک کشاورزی و پیشه و هنر ایران» که در آن دوره ذیل عنوان «اضافه اعتبار بانک کشاورزی» به تصویب مجلس شورای ملی رسید اعلام کرد «کارفرمایان اعم از دولتی و غیردولتی که بیش از صد کارگر داشته باشند موظفند برای کارگران خود و عائله آنها خانه بسازند» (سامانه قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، قانون اجازه افزایش سرمایه بانک کشاورزی و پیشه و هنر ایران مصوب ۱۳۲۷).

از این قانون می‌توان به عنوان نخستین مصوبه رسمی دولت در ایران به منظور تهیه و ساخت مسکن برای کارگران نام برد، اما ظاهراً کارفرمایان - حتی دولت به مثابه بزرگترین کارفرما - به این قانون توجه چندانی نداشتند. بی‌توجهی دولت به عنوان «بزرگترین کارفرما» به

تبیین وضعیت مسکن کارگران و ... (حسین احمدزاده نودیجه و قباد منصوربخت) ۶۱

قانون مصوب خود در اسفند ۱۳۲۷ / ۱۹۴۸ باعث شده بود «فلان کارخانه‌چی بیسواد و قلدر» نیز خود را موظف به اجرای قانون فوق نداند (کارگر آزاد، ۱۳۳۰، ش ۵: ۴).

۶. نتیجه‌گیری

تأخیر در نوسازی صنعتی ایران در دوره قاجار با تأسیس سلسله پهلوی، وارد سیری شتابان شد، اما این سیر شتابان از پشتوانه فکری و منطقی لازم برخوردار نبود. زیرا نگاه به اقتصاد و صنعت، نگاه یک سویه‌ای بود که تبعات مختلف اجتماعی نوسازی صنعتی را مورد توجه قرار نداده بود. به همین دلیل کمترین توجه و آینده‌نگری نسبت به نیاز کارگران صنعتی مهاجر صورت نگرفته بود. کارگران مهاجر از همان ابتدای حضور در شهرهای بزرگ محل استقرار صنایع با مشکل مسکن مواجه شدند. افزایش ناگهانی تقاضا برای مسکن، قیمت ملک و اجاره خانه را به شدت افزایش داد. حقوق پایین کارگران و ناتوانی در پرداخت اجاره‌خانه فزاینده، آنها را به سکونت در خانه‌های مخروبه، حاشیه شهرها و زاغه‌نشینی مجبور ساخت. آنچه که در این نحوه سکونت، اهمیت زیادی داشت، شرایط اسفناک زیستی بود. محیط آلوده و بیماری‌زا، فقدان امکانات و لوازم اولیه زندگی، آسیب‌های اجتماعی و خانوادگی، نه تنها زندگی بهتری برای کارگران صنعتی مهاجر به ارمغان نیاورده بود، بلکه وضعیت زندگی آنان را از شرایط قدیم هم به مراتب بدتر کرده بود. در این وضعیت، اقدامات دولت در ساخت مسکن برای کارگران بسیار عقب‌تر از تقاضا بود. سقوط رضاشاه و پیدایش فضای نسبتاً باز سیاسی در دهه بیست، زمینه مناسب برای فعالیت گروه‌های چپ و حامی کارگران را ایجاد کرد. فعالیت‌های تبلیغاتی و قلمی و برگزاری تظاهرات مختلف سرانجام مسئله بسیار مهم مسکن کارگران را به مطالبه‌ای عمومی بدل ساخت و مجلس شورای ملی را مجبور کرد تا برای نخستین بار در سال ۱۳۲۷ / ۱۹۴۸ قانون ساخت مسکن برای کارگران را به تصویب برساند.

کتاب‌نامه

کتاب‌ها

آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۹)، ایران بین دو انقلاب، ترجمه: احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، چاپ یازدهم، تهران: نی.

آفاری، ژانت (۱۳۸۵)، انقلاب مشروطه ایران، ترجمه: رضا رضایی، تهران: بیستون.

- آوری، پتر (۱۳۸۸)، تاریخ ایران کمبریج: قسمت دوم قاجاریه، ترجمه: تیمور قادری، ج ۷، تهران: مهتاب-آبغام.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹)، موانع تاریخی سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجاریه، تهران: پیام.
- اشرف، احمد (۱۳۹۳)، طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران، ترجمه: سهیلا ترابی فارسانی، ج ۲، تهران: نیلوفر.
- باریر، جولیان. (۱۳۶۳)، اقتصاد ایران، تهران: بی‌نا.
- بهار، ملک‌الشعرا (۱۳۸۶)، تاریخ مختصر احزاب سیاسی، ج ۱، چ هفتم، تهران: امیرکبیر.
- پولاک، ادوارد (۱۳۶۸)، ایران و ایرانیان: ایران و سرزمین و مردم آن، ترجمه: کیکاووس جهانداری، چ دوم، تهران: خوارزمی.
- رحمانیان، داریوش (۱۳۹۴)، ایران بین دو کودتا (تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران از انقراض قاجاریه تا کودتا ۲۸ مرداد)، تهران: سمت.
- ساتن، ال (بی‌تا)، رضاشاه کبیر یا ایران نو، ترجمه: عبدالعظیم صبوری، بی‌تا.
- شاکری، خسرو (۱۳۸۴)، پیشینه‌های اقتصادی سیاسی جنبش مشروطیت و انکشاف سوسیال‌دموکراسی در آن عهد، تهران: اختران.
- شاکری، خسرو (۱۹۷۴)، اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال دموکراسی و کمونیستی ایران. ج اول. چاپ دوم. فلورانس: مزدک.
- شاکری، خسرو (بی‌تا)، «اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال دموکراسی و کمونیستی ایران»، ج ۲۲. شهبازی، عبدالله (۱۳۶۶)، ایل ناشناخته پژوهشی در کوه‌نشینان سرخی فارس، تهران، نی.
- صادقی، زهرا (۱۳۸۷)، سیاست‌های صنعتی در دوران رضاشاه، تهران: خجسته.
- عبداله‌یف، (۱۳۶۰)، «روستائیان ایران در اواخر قاجاریه» در (مجموعه کتاب آگاه، مسائل ارضی و دهقانی)، ترجمه: مارینا کاظم‌زاده، تهران: آگاه.
- غفاری، هیبت الله (۱۳۶۸)، ساختارهای اجتماعی عشایر بوییر احمد، تهران: نی.
- فلور، ویلم (۱۳۷۱)، جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران (۸)، ترجمه: ابوالقاسم سری، تهران: توس.
- فوران، ژان (۱۳۷۷). مقاومت شکننده، ترجمه: احمد تدین، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.
- کاتوزیان، محمدعلی (همایون) (۱۳۹۲)، اقتصاد سیاسی ایران، ترجمه: محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
- کرزن، جورج ناتانیل (۱۳۸۷)، ایران و قضیه ایران. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. ج ۲. چاپ ششم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- معمدی، فتح‌الله (بی‌تا)، مختصری از تاریخ کار: از طلوع سلطنت پهلوی تا زمان حاضر، تهران: بی‌نا.

تبیین وضعیت مسکن کارگران و ... (حسین احمدزاده نودیجه و قباد منصوربخت) ۶۳

ملک‌زاده، الهام و علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۹۰)، «عوامل موثر در شکل‌گیری سیاست‌ها و تحولات جمعیتی در دوره رضا شاه طی سالهای (۱۳۰۴ - ۱۳۲۰)، فصلنامه جمعیت، س ۱۸، ش ۷۵ و ۷۶.

مقاله‌ها

اتابکی، تورج (۱۳۹۱)، «صنعت نفت و برآمدن کارگر در ایران»، ش ۳۰.
احمدزاده نودیجه، حسین و قباد منصوربخت (۱۳۹۸)، «اداره بین‌المللی کار و نخستین قانون کار». گنجینه اسناد، س ۲۹، ش ۴.

احمدزاده نودیجه، حسین و قباد منصوربخت (۱۴۰۱)، «تبیین وضعیت سوادآموزی و تصویب نخستین قانون آموزش کارگران در ایران عصر پهلوی (۱۳۰۴ - ۱۳۳۲ش)»، س ۱۲، ش ۱.
احمدزاده نودیجه، حسین و قباد منصوربخت (۱۴۰۱)، «تبیین وضعیت سلامت کارگران و بهداشت کارخانه‌ها و تصویب نخستین آئین‌نامه بهداشت کارگران در ایران عصر پهلوی (۱۳۰۴ - ۱۳۳۲ش)»، س ۳۲، ش ۵۶.

رستم‌پور، کاوه (۱۳۹۸)، «نقش سیاست‌های تأمین مسکن در نارضایتی کارگران شرکت نفت انگلیس و ایران در مناطق نف تخیز خوزستان: مطالعه موردی: از آغاز کشف نفت تا ملی شدن صنعت نفت (۱۲۸۷ - ۱۳۳۰ش)»، س ۲۹، ش ۴۳.

معتقدی، ربابه (۱۴۰۰)، «مهندسی شهری آبادان در کوران بیماری‌های واگیر پس از جنگ جهانی اول»، تحقیقات تاریخ اجتماعی، س ۱۱، ش ۱.

منصوربخت، قباد (۱۳۸۸)، «کشاورزی تجاری در دوره قاجاریه». تاریخ ایران، س ۵، ش ۶۱.

اسناد

ساکما، ۲۹۷ / ۱۸۳۸۵

استادوخ: ۱۳۳۹/۶۳/۶/۱۷ ق

روزنامه‌ها

ارزش کار (۱۳۳۰)، «برای معلمین و کارکنان و کارگران دولت در سراسر کشور خانه بسازید»، ش ۵.
ارزش کار (۱۳۳۰)، «باید هر چه زودتر برای کارکنان و کارگران دولت در سراسر کشور خانه ساخته شود». ش ۶.

ارزش کار (۱۳۳۱)، «مقام محترم مدیریت کل بنگاه» ش ۱۳.

ارزش کار (۱۳۳۲)، «اخبار راه آهن ایران» ش ۲۹.

ارزش کار (۱۳۳۲)، «در عروسی یک کارگر»، ش ۳ - ۲۹.

پند (۱۳۲۳)، «حمایت از کارگران»، ش ۳.

۶۴ تحقیقات تاریخ/اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- رهبر (۱۳۲۱)، «نظری به کشور شوروی: زندگی کارگران»، ش ۲۰.
- رهبر (۱۳۲۱)، «نتیجه یک عمر زحمت»، ش ۲۲.
- رهبر (۱۳۲۱)، «اساسنامه اتحادیه کارگران ایران»، ش ۲۶.
- رهبر (۱۳۲۱)، «کارگران ایرانی منزل ندارند»، ش ۳۴.
- رهبر (۱۳۲۱)، «کنفرانس آقای دکتر یزدی راجع به بیمه کارگران» ش ۵.
- رهبر (۱۳۲۲)، «اتحادیه کارگران سیلو»، ش ۱۲۸.
- رهبر (۱۳۲۲)، «تقاضای کارگران سیلو»، ش ۱۲۹.
- رهبر (۱۳۲۲)، «بازرسی کارخانه‌های چالوس» ش ۱۴۶.
- رهبر (۱۳۲۳)، «قانون کار»، ش ۲۵۵.
- رهبر (۱۳۲۳)، «قانون کار»، ش ۲۵۳.
- رهبر (۱۳۲۳)، «قانون کار»، ش ۲۵۴.
- رهبر (۱۳۲۴)، «احساسات یک کارگر»، ش ۵۲۷.
- رهبر (۱۳۲۴)، «به کارگران ایران»، ش ۶۰۸.
- رهبر (۱۳۲۵)، «شهر آبادان»، ش ۶۹۲.
- رهبر (۱۳۲۵)، «کارگران آبادان»، ش ۶۹۴.
- رهبر (۱۳۲۵)، «چهار روز در آقاجری»، ش ۷۲۷.
- رهبر (۱۳۲۵)، «نفت جنوب و کارگران ایران»، ش ۷۴۵.
- رهبر (۱۳۲۵)، «جنبش خوزستان»، ش ۷۴۷.
- رهبر (۱۳۲۵)، «قرارداد بین کارگر و کارفرما»، ش ۷۴۹.
- رهبر (۱۳۲۵)، «درخواست کارگران معادن زیرآب»، ش ۷۵۲.
- رهبر (۱۳۲۵)، «در نواحی نفت‌خیز جنوب غربی ایران»، ش ۷۵۶.
- رهبر (۱۳۲۵)، «تقاضای کارگران کارخانجات تسلیحات»، ش ۷۶۴.
- رهبر (۱۳۲۵)، «وضعیت در جنوب ایران»، ش ۸۰۸.
- رهبر (۱۳۲۵)، «به مطالبات مشروع ما رسیدگی نمی‌کنند»، ش ۸۱۳.
- رهبر (۱۳۲۵)، «باز هم در جنوب ایران»، ش ۸۵۵.
- صدای کارگران (۱۳۳۰)، «نظری به حال کارگران»، ۱۳۳۰، ش ۵.
- صدای کارگران (۱۳۳۰)، «هدف‌های برجسته و نزدیک ما»، ش ۱۴.
- ظفر (۱۳۲۴)، «انتخاب اعضای انجمن شهر حق طبیعی عموم سکنه تهران است»، ش ۱۸۳.

- ظفر (۱۳۲۴)، «قطعه‌نامه» ش ۲۰۰.
- ظفر (۱۳۲۴)، «متینگ کارگران راه آهن»، ش ۲۰۲.
- ظفر (۱۳۲۴)، «تقاضای کارگران کربنات دو سود»، ش ۲۰۵.
- ظفر (۱۳۲۴)، «قطعه‌نامه»، ش ۲۰۷.
- ظفر (۱۳۲۵)، «دست خیانت‌کاران کوتاه»، ش ۲۳۳.
- ظفر (۱۳۲۵)، «بخشنامه تلگرافی شورای متحده»، ش ۲۴۲.
- ظفر (۱۳۲۵)، «جشن ماه مه در یزد»، ش ۲۴۸.
- ظفر (۱۳۲۵)، «اسرار آقاجاری»، ش ۲۶۳.
- ظفر (۱۳۲۵)، «باز هم آقاجاری»، ش ۲۶۴.
- ظفر (۱۳۲۵)، «قطعه‌نامه»، ش ۲۶۵.
- ظفر (۱۳۲۵)، «کارگران ناحیه راه آهن جنوب»، ش ۲۶۶.
- ظفر (۱۳۲۵)، «متینگ باشکوه و تقاضای اتحادیه کارگران»، ش ۲۷۰.
- ظفر (۱۳۲۵)، «خانه»، ش ۲۷۱.
- ظفر (۱۳۲۵)، «باز هم مسئله خانه و پایین آوردن قیمت کرایه‌ها»، ش ۲۷۸.
- ظفر (۱۳۲۵)، «خانه و بهداشت»، ش ۳۲۰.
- ظفر (۱۳۲۵)، «کارگران در چنگال صاحبان کارخانه‌ها»، ش ۳۳۸.
- ظفر (۱۳۲۵)، «بنگاه راه آهن»، ش ۳۴۱.
- ظفر (۱۳۲۵)، «من یک کارگرم»، ش ۳۴۱.
- ظفر (۱۳۲۵)، «دختر قالی بافت»، ش ۳۴۶.
- ظفر (۱۳۲۵)، «درس اقتصاد و معلومات تشکیلاتی برای کارگران»، ش ۳۸۴.
- ظفر (۱۳۲۵)، «پیام به کارگران»، ش ۴۱۲.
- کار (۱۳۰۲)، «عنکبوت و مگس»، ش ۵۱.
- کار (۱۳۲۵-۱۳۲۸)، «کارگران معدن زغال سنگ شمشک»، ش ۲۷، ۲۸ و ۲۹.
- کار (۱۳۲۵-۱۳۲۸)، «کوی کارگران اصفهان»، ش ۲۱ و ۲۲.
- کار (۱۳۲۵-۱۳۲۸)، «کارخانه سیمان از نظر کار و کارگری»، ش ۱۸، ۱۹ و ۲۰.
- کار (۱۳۲۵-۱۳۲۸)، «فعالیت کشاورزی- صنعتی و کارگری در ایران»، ش ۳۰ و ۳۱.
- کارگران ایران (۱۳۲۷)، «اعلیحضرت همایون شاهنشاهی»، ش ۱۲۵.
- کارگران ایران (۱۳۲۷)، «برای کارگر ضروری است»، ش ۱۴۴.

۶۶ تحقیقات تاریخ/اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- کارگران ایران (۱۳۲۷)، «قطعنامه»، ش ۱۴۵.
- کارگران ایران (۱۳۲۷)، «اینها قانون کار را مطالعه و تصویب می نمایند»، ش ۱۴۹.
- کارگر آزاد (۱۳۳۰)، «هدف‌های برجسته و نزدیک ما»، ش ۵-۴۶.
- کارگر آزاد (۱۳۳۱)، «آب و گاز ندارند»، ش ۹.
- کارگر آزاد (۱۳۳۱)، «مسئله مسکن و کارگران آبادان»، ش ۱۳.
- کارگر آزاد (۱۳۳۱)، «این خون زحمتکشانشان ایران است»، ش ۲۵.
- کارگر آزاد (۱۳۳۱)، «تقسیم اراضی دولتی بین کارگران و ساختمان خانه‌های کارگری به خرج کارفرمایان» ش ۳۲.
- کارگر آزاد (۱۳۳۱)، «طعنانه کارگران سیلوی تهران»، ش ۳۸.
- کارگر آزاد (۱۳۳۱)، «پرده‌ای از زندگی روزانه یک کارگر»، ش ۴۵.
- کارگر آزاد (۱۳۳۲)، «تقسیم اراضی اطراف شهر بین کارگران و کارمندان و ساختمان خانه‌های ارزان قیمت»، ش ۶۶.
- کارگر آزاد (۱۳۳۲)، «خانه‌های کارگری»، ش ۶۶.
- کارگر آزاد (۱۳۳۲)، «پیشنهاد کنگره اتحادیه‌های کارگری»، ش ۶۸.
- کارگر آزاد (۱۳۳۲)، «خانه برای کارگران»، ش ۷۰.
- کارگر آزاد (۱۳۳۲)، «نظری بزندگی کارگران و دهقانان جنوب ایران»، ش ۷۲.
- مردان کار، ۱۳۰۳، «تقاضای از دولت»، ش ۱.
- مردم (۱۳۲۱)، «نظری به زندگی کارگران»، ش ۱۵۰.
- نامه مردم (۱۳۲۶)، «شرائط کار»، ش ۷۳: ۴.
- نامه مردم (۱۳۲۶)، «برای بهبود وضع و حل مشکلات کارگری»، ش ۷۵.
- نامه مردم (۱۳۲۶)، «زندگانی امروزه بریتانیا از نظر کارگر ایرانی»، ش ۱۲۴.
- نامه مردم (۱۳۲۶)، «یادداشت‌های مسافرت»، ش ۱۶۸.
- سامانه قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، قانون اجازه افزایش سرمایه بانک کشاورزی و پیشه و هنر ایران مصوب ۱۳۲۷